

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1988 — Ч. 6 (326)

М. Руденко: ХЛІБ ДЛЯ АТЕН

В. Попович: СОФІЯ ЛЕВИЦЬКА

Л. Лиман: ОБЛИЧЧЯ РОСІЙСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

В. Сокіл: ЗА КРУГЛИМ СТОЛОМ
НАВКОЛО ГОСТРИХ ПИТАНЬ

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Юрій Шевельов

**УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО
СТОЛІТТЯ (1900-1941). Стан і статус**

1987, 295 стор. З англійської переклала Оксана Соловей.

ISBN 3-89278-000-5 Ціна: 12 ам. дол.

Автор змальовує політичну ситуацію і на її тлі мовну політику на українських землях під різним пануванням, заторкує історичні чинники — мовне законодавство, зміни політичного курсу тощо.

Емма Андіївська

ВІГІЛІЇ

1987, 239 стор. Мистецьке оформлення та 9 кольорових ілюстрацій Володимира Макаренка.

ISBN 3-89278-001-3 Ціна: 15 ам. дол.

Ця збірка найновіших сонетів Емми Андіївської з ілюстраціями В. Макаренка напевно задовольнить в однаковій мірі любителів мистецького слова, як і образотворчого мистецтва.

Омелян Плечень

ДЕВ'ЯТЬ РОКІВ У БУНКРІ. Спомини вояка УПА

1987, 216 стор. Обкладинка — деталь деревориту Ніла Хасевича — в оформленні Надії Штендери. Із запису І. Дмитрика опрацювала і зредагувала Ніна Ільницька.

ISBN 3-89278-005-6 Ціна: 10 ам. дол.

Основною розповіддю є 9-річне перебування двох вояків УПА в криївці, вже після припинення збройної боротьби в 1947 р. на Перемишині, а також описані події 1945-1946 рр. та життя в Польщі після амністії 1956 р.

Марта Калитовська

СВІТЛОТІНІ. Поезії

1987, 68 стор. Обкладинка та портрет авторки — Любослава Гуцалюка.

ISBN 3-89278-004-8 Ціна: 4 ам. дол.

Збірка ліричних віршів, темою яких є людські почуття на тлі природи, розрада в музиці.

Микола Лебедь

УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНЬСЬКА АРМІЯ

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9 ам. дол.

Друге видання книжки з 1946 р. про дії УПА містить, крім первісного тексту та документації, також нові документаційні матеріали.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1988

Ч. 6 (326)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JUNI 1988

MÜLLERSTR. 33, RGB.,
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божиқ, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892

Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 Ясен: Поезії.
8 Микола Руденко: Хліб для Атен.

МИСТЕЦТВО

- 46 Володимир Попович: Софія Левицька.
52 Богдан Певний: Селективним оком (II).
70 Ліда Палій: Роздуми над фільмом «Вечір на передодні Івана Купала».

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 75 Мирослав Прокоп: Розвінчування утопій.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 87 Леонід Лиман: Обличчя російського національного відродження.
94 Роман Купчинський: Хто ховається за кулісами «Вечірнього Києва».
101 Василь Сокіл: За круглим столом навколо гострих питань.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 106 Відкритий лист редколегії єдиного на Україні незалежного журналу «Український вісник».

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 108 ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ КАЛЕНДАР. — Любомир Мирошниченко.

ГОЛОСИ З УКРАЇНИ

110 Ігор Бестужев-Лада: Правду і тільки правду.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

122 Чим для мене є «Солідарність» [В. Стус на сторінках польського кварталника *Зеро* 1986, 5].

124 Редакція *Нової коаліції*: Смерть Василя Стуса.

127 Від редакції: Вітаємо Олесья Гончара; Зміни в редакції.

127 Просимо виправити

128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ПОЕЗІЇ

Ясен

З ідилії (фрагмент)

Снують снувалки
веретину шовкову,
гуде пузце
й сп'янілий шпиль.
Зигзагуючою мережкою,
загадково,
у кружево,
блакитна
вплітається синь...

Вагітніють
на припічку паляниці.
Розтанцювалася полумінь
в печі.
В полумисках,
як груди молодиці,
рум'яніють
дозрілі
калачі.

Надворі тхне
вечірнім димом,
шипшиною,
ромашками,
чебрецем...

Спостережене

У суворій епіфанії,
косматі до неба підносять пальці,
а зі сходу на захід,
нерівний прошиває вектор
їхні дерев'яні груди...
І так стоять вже горстку днів,
оголені мирносиці
передостанньої драми...

Ой, хоч би одна,
Ой, хоч би однісінька ремарка!

У бесконечний раз потверджується правда
про смерть пшениці, що приносить багатий плід...
А тим часом
з руки в руку
сідають синиці
й на мить оживає
чорно-сіра графіка...

*

(всупереч декартовій геометрії)
поміж обнажених по ребра дубів,
параболями вітер...
а далі біла, зубчаста лінія — контур землі
і над нею сіра, розлізлива пляма — фон.

втопився світ у морі
сріблених крапок.
Vivat Georges Seurat!

Час

За ним ретельно шукали
у іксах набряклих теорем,
у згустках чорних абстракцій,
у далеких галактиках...

Його ловили акютронами, омегами, рубінами,
Його календарно шматували на дні, роки, місяці...
Йому Осанна співали,
Його благали,
Його проклинали,
Йому кантати й сонети складали,
але його не бачили!

А він масстатно,
то дививсь на них кароокими бруньками,
то блистів оксамитовими шатами кленів,
то глузував гарячими тонами Гогена,
то застигав на дні і ночі саваном снігу...

Так! Він жив поміж смиренними й мерзотними мудрецами світу
Він спроквола вибілював їхні скроні,
Він в гротески міняв їхні пози,
Він полудою вкривав їхні зіниці.

Так! Він був режисером їхньої ілюзії.

А вони його не бачили,
а вони його шукали
у іксах набряклих теорем,
у згустках чорних абстракцій,
у далеких галактиках...

Час!
Старий і вічно вічний!
Вплелась моя доля
у твої пальці-щупальці
і в твоєму лоні,
у безконечний раз,
повторює Хтось містерію життя.

Ще про теорію гри

Від святого з Таґасти по день поточний
нові шукаєм варіанти теорії гри... і граємся у жмурки
з самим собою. Снуєм нові словотвори і думаєм: он
поза межами власної грядки створимо систему систем,
зубатими капканами розставимо зубатий хлам і зловимо
облудну дійсність. Зловимо, бо апіорно знаєм, що
вона є, що вона повинна бути...

Від сятого з Таґасти по день поточний нові
шукаєм варіанти гри...

А попавши у власні пастки, то плачемо, то вдумливо
думаєм про власний біль...

ХЛІБ ДЛЯ АТЕН

Драматична поема

Микола Руденко

Другові й соратниці
Оксані Яківні Мешко присвячую
1986 р.

Дійові особи

ГЕЛОН — коваль із сколотського городища.

ЗОРЯНА — його наречена.

ЛАДА — богиня любові й достатку.

ХОРС — бог Сонця.

СКОЛОТАЙ — цар сколотський.

ВОЄВОДА — батько Зоряни.

ПЕРІКЛ — атенський стратег.

БОРИСТЕНІТ — грецький філософ із Ольвії.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

ДРУГИЙ СКОЛОТ

ТРЕТІЙ СКОЛОТ

СТАРИЙ СКОЛОТ

МОЛОТОБОЄЦЬ

НАГЛЯДАЧ З ГАЛЕРИ

ХМАРКА

Мавки вівсяні, просяні, житні, пшеничні. Раби на галері, сколоти, ольвіо-політи. Мечники грецькі та сколотські. Дія відбувається у V ст. до нашої ери на берегах Дніпра-Бористена.

Дія перша

Картина перша

Зелена гора над Бористеном, видно луги на лівому березі. Сходить сонце. Кружляють у танку чотири пари мавок — дві просяні, дві вівсяні, дві житні, дві пшеничні. Співають.

МАВКИ ПРОСЯНІ

А ми, мавки просяні,

Під коріння день при дні

В-во й редакція журналу *Сучасність* вітає недавно прибувшого до Америки українського поета Миколу Руденка, бажає успіху в його творчій діяльності на американській землі.

Струшуємо роси —
Щоб родило просо.
МАВКИ ВІВСЯНІ
А ми, мавки вівсяні;
Якщо їдеш на коні —
Наш закон виконуй:
Ми годуєм коней.

МАВКИ ЖИТНІ
А ми мавки житні.

МАВКИ ПШЕНИЧНІ
Ми — мавки пшеничні.

МАВКИ ЖИТНІ Й ПШЕНИЧНІ разом
Не страшні нам злидні —
Ми до праці звичні.

ВСІ МАВКИ РАЗОМ
Нас шануйте, орачі —
Бо удень і уночі
Тим, хто поважає,
Творимо врожаї.

Хто ж не любить мавок,
Той сидить без проса.
В нього хліба мало
І малеча боса.

Мавки зникають. Червоне ранкове сонце осяяло лугові простори.
З'являється Зоряна, побожно здіймає руки до Сонця.

ЗОРЯНА
Великий Хорсе, царю наш небесний,
Володарю богів і грізних сил!
Я лиш комаха на земнім обличчі.
А, може, й менше. Чи тобі до мене?
Нема такого мудреця на світі,
Що здатний полічить живих істот.
Тварини, люди, птахи, навіть черви —
Все просить ласки в тебе і поживи.
То де ж тобі завважити мене —
Сколотську дівчину, що ладна вмерти,
Аби ти хоч слівце її почув?

Сонце починає пульсувати — від нього розходяться світлові кола. Нараз ми чуємо голос Хорса — могутній, всевладний.

ХОРС

Я знаю, дочко, що тебе карає.
Та раз назавжди визначену долю
Змінить ніхто не здатний — навіть Бог.

ЗОРЯНА

То ти мене почув, Небесний Батьку?
Верни його мені — мого Гелона.
Порви жажливі ланцюги і пута,
Перенеси через моря та гори —
Хай він повітря рідного вдихне.
Я вилікую рани, я сльозами
Відмию бруд галерний — тільки б знову
Заглянути в глибінь його очей.

ХОРС

Він прийде, твій Гелон — та не для тебе.
Галерний раб сягне до нас, богів.

ЗОРЯНА

Як — не для мене? Але ж він, я знаю,
Кохав лиш мене. Великий Хорсе!
Озвись, чому замовк? Не будь жорстоким.
Ти знов глухий. Ти знов чужий, далекий.
Черв'як тобі миліший, аніж я.

Падає на землю в риданні. Входить Воєвода.

ВОЄВОДА

Зоряно, встань. Твоя нещасна мати
На тебе дивиться із того світу —
Їй перед Ладою за тебе сором.

ЗОРЯНА (підводиться)

Як ти сказав? Отак, є добра Лада —
Вона благань моїх не відштовхне.

ВОЄВОДА

Ходімо, дочко. Марно красш серце —
Гелон за морем, у довічнім рабстві.
Ніхто іще не повертався звідти.
Та й хто він був? Лише простий коваль.

ЗОРЯНА

Пречиста Ладо! Ти даруєш вроду,
Зерно кохання кидаєш у серце —
Благаю: зглянься на мою біду.

Воевода бере Зоряну за руку й виводить. Сонце починає пульсувати, викидаючи із власних надр світлові кола. Одне із кіл перетворюється на небесну вершницю — це і є Лада. Невдовзі ми бачимо богиню любови й достатку на вершині зеленої гори. В лузі ірже її кінь.

ЛАДА

Спочинь, мій коню. Хай земна травиця
Надасть тобі снаги. Є в мене клопіт.
Я їх люблю — оцих земних істот.
Вони дітьми лишаються до скону. (Дивиться услід Зоряні)

Я чула, дівчино, твої ридання.
Вони мені — мов сіль на свіжу рану.
Та в плетиві небесного проміння
Створився вузлик, що тобі не зичить
Добра і радості. Живи, терпи.
І знай: на небі також без терпіння
Немає мудрости. Нам важко теж,
Бо світ не для веселощів існує. (Танцюючи, її оточують мавки)

Це лиш моїм пустункам невтямки —
Вони діждалися весни нарешті.

МАВКИ (співають)

Ладо, наша мати,
Як ми тебе ждали!
На ланах зимових
Снігом припадали.

Дошкуляв нам вітер,
Били злі морози.
На вологих віях
Замерзали сльози.

Ладо, наша мати!
Будь завжди із нами.
Підемо лугами,
Орними ланами.

Ми тебе вберемо
В степові віночки

Ми ж бо твої діти —
Роботящі дочки.

ЛАДА

Ну годі, годі. Жде на вас коріння —
Ви пряхи й ткалі у веснянім ґрунті.
Без вас не зійде кинуте зерно.

Мавки зникають.

Якби ж ви, люди, знали, чим насправді
Є зерна злаків... Звичка — зло велике,
Якщо вона вбиває пружність думки.
А ви надміру звикли м'яти в пальцях
Загадку Всесвіту — зерно святе.
Ба навіть Хорс — і той на зерна злаків
Щоранку молиться. Вони й для нього
Є таїнство велике, бо прийшли
Від Бога над богами — від Дажбога.
Все, що було, і все, що має бути —
Записано в зернині до подробиць.
Через зернину небо править людством —
Карає грішних, праведних підносить.
Життя довічне й смерть — усе в зерні.

Дивиться в небо.

Так, це вона, здається — сива Хмарка,
Котрій я доручила понад морем
Шляхи до Бористена пильнувати.
Я Хмарку ту Вухастою назвала.
Агей, Вухаста! Ти вже прибула?

ХМАРКА

Це я, безсмертна Ладю, дочко Хорса.
Я вдячна, що в мені ти бачиш душу.
Бо я таки не мертва — я жива.

ЛАДА

Це безсумнівно. Розкажи, хмаринко,
Що бачила на морі й поза морем.

ХМАРКА

Я бачила таке, що й розказати
Забракне сил. Немов дрібні комахи,

Атенську гору люди обліпили —
Тягають мармур, тешуть і мурують.
Але навіщо, Ладо? Він же мертвий —
Той білий камінь. Навіть серед нас
Немає хмарки, що упасти прагне
На мертвий камінь — він живим не стане.
Ми прагнемо пролитись над ланами —
Хай наша смерть породжує життя.

ЛАДА

Ба, й ти в Елладі мудрости набралась.
Але ж, Вухаста, я тебе питаю
Не про атенський храм, а про Гелона.

ХМАРКА

Гелон прикутий до весла галери —
Тієї, на якій пливе Перікл.
Їх безліч, тих галер. Вони вже входять
У гирло Бористена.

ЛАДА

Йдуть по хліб.
Мудрець Перікл мою сестру Атену
Прибрав у золото й слонову кістку.
Та знає він, що в золота немає
Ні рук, ані майстерности людської —
Лише пшениця й жито мають руки:
Вони ж бо творять їх самі із себе.
До мене, коню! Ну а ти, Вухаста,
За нами вслід на Ольвію лети.

Чути кінське тупотіння й іржання, що наближаються.

Картина друга

Ольвія з її античними спорудами. Раби, завантажуючи атенський корабель, носять амфори з зерном. Видно ніс галери та наглядача на ній, кілька прикованих до весел рабів-веслувальників. Серед них кремезна постать Гелона. До нього наближається наглядач.

НАГЛЯДАЧ

Негідний раб! У тебе вигляд лиса,
Що із капкана видертись жадає.

Але не пробуй. Я давно примітив;
Ти захмелів од запаху дібров,
Що обступають Ольвію славетну.

ГЕЛОН

Так, ти вгадав. Відколи світ стоїть,
Свобода пахне рідною землею.

НАГЛЯДАЧ

Замовкни! (замахнувся пугою, але якась таємнича сила вихоплює її —
пуга попливла над головами веслувальників і впала за борт).

Що це? О могутній Зевсе!

У глибині сцени на пагорбі з'являється Лада. Ніхто з діючих осіб її не
бачить. Між нею і Хорсом відбувається беззвучна розмова. Хорс-Сонце
викидає в простір світлові кола. Невдовзі Лада зникає. Входить Перікл.
Його супроводжують охоронці та ольвіополіти. Серед них філософ Бори-
стеніт, цар Сколотай та його Воєвода.

ПЕРІКЛ

Що з сонцем діється? Мій мозок ловить

Якісь слова або умовні знаки,
Немов світо з кимось розмовляє.

БОРИСТЕНІТ

Не нам, Перікле, зрозуміти мову,
Котра богів у небесах єднає.

ПЕРІКЛ

Останній корабель бере вантаж,
Що скіти-орачі в степах надбали.
Благословенна ця земля, хоч дика —
Сюди не скоро завітає Логос.
Він оселився в сонячній Елладі,
Щоб людству шлях осяяти в віках.
Але без хліба... Ольвіополіти
Дістануть від Атен велику шану.
Могутність наша виростає тут.

СКОЛОТАЙ

Ти називаєш скітами сколотів.
Ні, ми — не скіти. У твоїх Атенах
Їдять наш хліб, але не хочуть знати,
Який народ вирощує його.

ПЕРІКЛ

Не варто гніватись, сколотський царю.
Мої Аteni справді не навчилися
Народи, що живуть по цей бік Понту,
В пістрявій мішанині розрізняти.
Та я, стратег атенський, добре знаю;
За вами — вічність, бо вона стоїть
На вашому чорноземі, сколоте.

БОРИСТЕНІТ

О так, Перікле! Ти сягнув безсмертя,
Бо зрозумів: ні золото, ні мармур
Не здатні стати втіленням богів,
Якщо атенський люд не нагодує
Заморський хліб — святе сколотське збіжжя.
Так сталося, що сонячна Еллада
Багата розумом та бідна хлібом.
Але ж відомо, що усіх тиранів
Валило крихітне зернятко жита.
Ти знаєш це, Перікле — і тому
Вік золотий Атенам подаруєш.
Я розумом своїм недосконалим
В глибіню зернятка житнього заходив.
Я бачив там не тільки Партенон —
Там Світова Душа знайшла притулок.
Я це побачив! І тому я тут —
Серед степів сколотських, не в Атенах,
Де теше мармур вчитель мій Сократ.

СКОЛОТАЙ

Можливо, ти єдиний в світі еллін,
Що розрізняє скітів і сколотів.
Ви надто зверхньо дивитись на нас.

ПЕРІКЛ

Прийми цей подарунок, Сколотаю. (Знімає з себе золоту гривну і
передає її сколотському царю).
Я висловлю твій справедливий докір
Історикам атенським. Сам я вірю,
Що в нас попереду тисячоліття
Єднання й дружби.

СКОЛОТАЙ (Надіваючи гривну)
Славен будь, Перікл!

На галері сталося диво: Ланцюг, котрим Гелон був прикутий до весла, розпався на порохню. Здивований раб, підвівшись на повний зріст, здійняв звільнені руки до неба. Наглядач погрожує мечем, але ж його меч — так само, як і пуга — вирвався із зсудомленої руки й, пропливши над головами веслувальників, упав за борт. Наглядач задкюючи відступає від Гелона а відтак перелякано збігає з галери.

ПЕРІКЛ

Що скоїлось? Тебе трясе від жаху.

НАГЛЯДАЧ

Той скіт... Погляньте!.. Він іде сюди.
Його ланцюг розпався, мов із глини
Він був змайстрований, а не з металу.
Ні пуга, ані меч над ним не владні —
Мов Зевс над ним тримає власну руку.

Тим часом Гелон, відчувши себе вільним, сходить з галери. Його рухи поки що непевні й нерішучі.

ПЕРІКЛ

Ти помиляєшся: цей раб — не скіт.
Він скітами був проданий у рабство.
Чи правду я кажу, сколотський царю?

СКОЛОТАЙ

Так, правду. Наші степові сусіди
Полюють на людей, немов на звірів.

ПЕРІКЛ (До Гелона)

Підходь-но, чоловіче — не вагайся.
Як це тобі вдалось ланцюг порвати?
Невже пірейські ковалі не тямлять
В своєму ремеслі?

ГЕЛОН

Я сам коваль.
Щоправда, в нас кували ланцюги
Лише на псів — не на людей свобідних.
Та все ж я розуміюсь на металі.
Ланцюг мій був, як інші ланцюги:
Відкований з ретельністю й умінням.

ПЕРІКЛ

Тоді ти, може, сам Геракл могутній?

Бо як інакше пояснити те,
Що сталося з тобою?

ГЕЛОН

Я не знаю.
Лише відчув, як сиплеться пісок
Мені під ноги. А коли поглянув
На власні руки — ланцюгів нема:
Вони піском розсипались раптово.

ПЕРІКЛ

Ти звідки родом?

ГЕЛОН

З берегів Славути.

ПЕРІКЛ

Славута — що це? Озеро чи море?

СКОЛОТАЙ

Так у народі зветься Бористен.
(Воєвода щось тихо говорить Сколотаю. Цар гнівно шарпнув його за плече)

То це і є Гелон — коваль сколотський?
Чому ж мовчиш?

ВОЄВОДА

Бо я всього лиш батько.
Він здатний викрасти мою Зоряну.

СКОЛОТАЙ

Забудь про це: він — наш одноплемінник.
Напевне, елліни заправлять викуп.

Вбігає Зоряна. Спершу вона тримається сковано, а потім, не помічаючи нікого, окрім Гелона, припадає до його грудей.

ЗОРЯНА

Я знала, любий: наша ненька Лада
Тебе поверне на сколотську землю.
Тепер нас не розлучить навіть Хорс.
(Відштовхнувшись від Гелона, падає в ноги Періклові).

Не знаю, хто ти — цар чи воєвода.
Але мені відомо: ти спроможний

Мого коханого звільнити з рабства.
Звільни його! Сама оця земля
Тобі за те сторицею віддячить.

ПЕРІКЛ (Відвівши Зоряну з колін)
Встань, дівчино. Мене б скарало небо,
Якби я на слова твої не зважив. (До наглядача)

Шукай заміну. Ти ж, сколоте, вільний.

НАГЛЯДАЧ
Але ж нема заміни. Двох рабів
Ми втратили іще у Дарданелах.

ПЕРІКЛ
Хіба ти вже не вмієш веслувати? (До ольвіополітів)
А вас, мої шановні земляки,
Я вельми прошу: на святий наш хліб
Хай не лягає тілько лихого справи.
Ви зрозуміли, що я вам кажу?

ОЛЬВІОПОЛІТ
Невільників приводили нам скіти.
А заплативши золотом за них,
Ми, звісна річ, вважали їх товаром.

ВОЄВОДА
І все ж я мушу врятувати доньку
Від тебе, раб нікчемний! Не дозволю
Свій рід зганьбити. Через мій лиш труп!

ЗАВІСА

Дія друга

Площа в центрі сколотського городища. Посеред площі — дерев'яний поміст. У глибині сцени — царський палац, праворуч — палац Воєводи. Ліворуч на авансцені — ковадло на масивній колоді та горно. Гелон, вицокуючи молотком, показує молотобойцеві, куди належить ударити важким молотом.

ГЕЛОН (Кидає гарячого лемеша в дерев'яне корито з водою)
Коли б ти знав, юначе, як болить
Отут під серцем на землі чужинській!

Немов гадюка заповзає в груди
І смокче, смокче з серця свіжу кров.

МОЛОТОБОЄЦЬ

Про тебе ходить поговір, немов би
Ти на чаклунстві знаєшся, Гелоне.

ГЕЛОН

Всіх ковалів вважають чаклунами.

МОЛОТОБОЄЦЬ

Ти не такий, як всі. Та й скільки всіх?
Допоки ти за морем бідував,
Вчорашні хлопчачки повиростали —
Ті, котрих ти привчив до ремесла.
Оце й усе. До кожного сам цар
Заходить в кузню, кожного шанує.

ГЕЛОН

А воєвода?

МОЛОТОБОЄЦЬ

Той спесивий вельми.
Але ж поглянь, яка з'явилась пташка
В його вікні! Я до ріки спушусь.

У відчиненому вікні палацу Воєводи вирізьбилась постать Зоряни. Гелон наближається до палацу. Зоряна, подавши йому знак, вибігає вниз — на площу.

ЗОРЯНА

Гелоне, любий! Навіть уві сні
Я чую передзвін твого ковадла.
Мені ті звуки — як небесна мова.
Вони то ніжні, то такі суворі —
Немов ти сам у звуках тих живеш.

ГЕЛОН

Мій молоток тобі складає пісню —
Як там, на кораблі, весла квиління
В душі моїй словами обзивалось.
І так, немов я справді чув твій голос.
А потім умирили ті слова —
Я чув глухе бурчання воєводи.
Так само, як сьогодні...

ЗОРЯНА (Затуляє йому рота долонею)
Ні, не треба!
Мій тато — добрий! Не сьогодні-завтра
Він згодиться, щоб я помила ноги
Тобі, коханий. Бо нікому в світі
Води для ніг до смерти не подам.

ГОЛОС ВОЄВОДИ
Зоряно, де ти? Коні вже готові.
Мерщій збирайся.

ЗОРЯНА
Жди мене, Гелоне.
Я слухатиму пісню молотка —
В ній смуток твій і радість упізнаю.

ГЕЛОН
Хай батько їде, ти ж лишайся вдома.
Це небезпечно — лови у гілеї.*
Хіба ж не там степовики — чужинці
Мені накинули петлю на шию?
А потім торжище й заморське рабство.

ЗОРЯНА
Ми вернемось під вечір. Батько нині
Мене саму удома не залишить.
Ти чуєш? Заклика мисливський ріг.

На звуки мисливського рога Зоряна вибігає. Гелон, поворушивши кліщами лемеша, також виходить. Статечно розмовляючи, на площі з'являються Бористеніт і Сколотай.

БОРИСТЕНІТ
Не гнівайся не мене, Сколотаю.
Але ж я сперечаюся з тобою,
Немов би ми — це просто двоє рівних.
Я забуваю, що один з нас — цар.

СКОЛОТАЙ
Є в світі влада вища за цареву —
Це влада мудрости. Отож бо, софе,

* Так, за свідченням Геродота, у сколотів називалися ліси та діброви.
Можливо, саме звідси походить українське слово гілля.

Ти від богів дістав це горде право —
В розмові забувати, хто є цар.
До того ж ти — мій гість, Бористеніте.

БОРИСТЕНІТ

Повір мені, шановний Сколотаю:
Я зневажаю зверхність нерозумну,
З якою декотрі мужі атенські
Віддавна дивляться на твій нарід.
Але скажи мені, сколотський царю,
Чому ти людям не даєш освіти?
Народ без книги — тіло без душі.

СКОЛОТАЙ

У нас немає власного письма,
Ти вивчив нашу мову. Тож, напевне,
Тобі й належить нас письма навчити.
Такого, щоб його прийняв сколот.
Якщо ж не прийме — ми глухонімими
Залишимося. Майбутні покоління
Вважатимуть, що нас і не бул.

БОРИСТЕНІТ

Це важко, царю. Знайдуться в Елладі
Такі, що прокленуть мене прилюдно —
Мовляв, я зраджую святі Атени:
Письменний раб у серці носить бунт.
І все ж я спробую.

СКОЛОТАЙ

То справа вдячна.
Сьогодні я отут скликаю Коло,
Щоб мій народ в насадках не помер.
Бо мертвому й письмо вже непотрібне.

Бористеніт і Сколотай виходять. Поволі сходиться народ. Декотрі сколоти оглядають ковальські вироби, інші обговорюють господарські та громадські справи.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Давно вже нас не кликали до Кола.
Щось, мабуть, цар важливе повідомить.

ДРУГИЙ СКОЛОТ

Пора вже сіяти. Що ж важливіше?

Це нам відомо добре й без царя.

СТАРИЙ СКОЛОТ

А знаєте, чому від роду-віку
Ми є сколоти?

ДРУГИЙ СКОЛОТ

Взнаєм як розкажеш.

СТАРИЙ СКОЛОТ

Від слова "коло". То є сонце в небі —
Наш батько Хорс. Усі ми вийшли з Кола
Небесного, щоб у земному Колі
Громадою дошукуватись правди.
Народне Коло... Ну а ти ж бо з Кола...
Отак створилась наша самоназва.*
Ми мусимо заповідати дітям:
Якщо Народне Коло втратить мову
І хтось один перейме наше право
Вирішувати, думати, творити —
Тоді вже ми не будемо сколоти.
А це для нас однаково, що смерть.

Народ шанобливо розступається перед царем, що виходить на площу і
твердим кроком підіймається на поміст.

СКОЛОТАЙ

Сини Славути! Добрі люди з Кола!
Я скликав вас, аби здобути раду:
Які щити нам виставить від степу,
Щоб у століттях захистить наш рід?
Ми маємо в степу лихих сусідів.
І це не тільки скіти чи сармати —
Попереду в віках їх буде стільки,
Як сарани, що об'їдає ниви.
Мене навідують страшні видіння:
Від сходу сонця сунуть дикі орди,
Копита коней вибивають жито.
Від наших хат лишився тільки попіл,
На згарищах рясніють бур'яни.
Чоловіків женуть в довічне рабство,
Жінки народжують дітей чужинцям.

* В даному разі ми маємо не гіпотезу, а, за свідченням академіка Б.
О. Рибаківа, історичну реальність. (Примітка автора.)

Наш мирний рід, що любить працю й землю,
Але ненавидить розбій, грабунок —
В століттях вимирає до ноги.
Ви чуєте мене, мужі відважні?

ГОЛОСИ

Ми чуєм, царю! Чуєм! Чуєм, батьку.

СКОЛОТАЙ

Тож треба нам до рішення прийти.
Хто любить працю — хай сумлінна праця
Його від стріл ворожих захищає.
Хто любить землю так, як рідну матір —
Того боронить хай свята земля.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Сама земля чужинців не спиняє —
Вони її підтоптують під коней.

ДРУГИЙ СКОЛОТ

А мирна праця — то лише принада
Для хижаків, що люблять хліб і мед.

СКОЛОТАЙ

Я саме це й хотів від вас почути.
Та щит для нас — лише земля і праця.
Хай трохи відпочинуть наші ниви —
Аби лиш голоду не знав народ.
Тим часом хай з возами та волами
Йдуть орачі на спільну розбудову —
Ми всі віднині станем грабарями.
Ми обвалуємо сколотську землю
Усю як є — отак, як городище.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Усю як є?

ДРУГИЙ СКОЛОТ

Отак, як городище?
Де ж нам узяти стільки сили, батьку?
Тут мало й сотні років. Де вже сотні?
І в тисячу, напевне, не вбереш.

СКОЛОТАЙ

Можливо, й так. Широкий наш Славута,
А по обидва боки розляглася
Земля сколотська — з краю в край за місяць:
На доброму коні не перескачеш.
Роботи безмір! Зробимо початок,
А наші внуки й правнуки продовжать.
Народ повинен знати, чим він сильний.
Ми сильні миром, працею, землею.
Тож хай вони нащадкам нашим служать
Надійніше, ніж іншим служить меч.
І хай лишиться свідчення в століттях
Про нашу вдачу. Хай нащадок дальній
Огляне ці споруди і промовить:
Їх збудував народ, що грабувати
Нікого не ходив від роду-віку...
То як же, люди добрі — розпочнем?

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Подивимось.

ДРУГИЙ СКОЛОТ

Подумаєм. Не квап нас.
Розійдемося попід дідівські стріхи,
Обісємося та трохи відпочинем.
Хильнемо в дружнім колі пива-меду,
Тоді вже й скажемо — чи так, чи ні.

СКОЛОТАЙ

Хіба ще мало наших рідних, кривних
Тягають ланцюги в заморським рабстві?
Гелоне! Йди до кола й розкажи,
Що бачив поза морем і на морі.

ГЕЛОН

Сколоти! Мудро промовляє цар.
Там — Дике Поле, тут — наш край, країна.
Збудуємо вали, щоб у країну*
Чужинські коні шлях позабували.

* Саме в цих словах Гелона, на мій погляд, сховано ключ до розуміння, звідки походить назва нашої батьківщини — України. (Примітка автора.)

Зненацька поза валами городища пролунав розпачливий крик Зоряни.
Гелон стрепенувся.

ЗОРЯНА

Рятуйте, лю-ю-ди! Людоньки, рятуйте-е!

Гелон хапає в одну руку молот, у другу — меч. Продираючись крізь натовп, поспішає на голос Зоряни.

СКОЛОТАЙ

Візьми мого коня, Гелоне. Варта
Нехай покличе мечників, бо чую:
Поза валами хижакі з'явилися.

Народне Коло посунулося до валу. З валу чути окремі голоси.

ПЕРШИЙ ГОЛОС

Дивись, поглянь! Тож, мабуть, воєвода.
Ха-ха! Мов кабана, його зв'язали.

ДРУГИЙ ГОЛОС

Чого регочеш? Перед ворогами
Не слід виказувати свої незгоди.

ТРЕТІЙ ГОЛОС

Гелон догнав! Він молотом їх лупить.

ДРУГИЙ ГОЛОС

Але й про меч не забуває. Славно!
Один проти п'яти. А де ж підмога?

ТРЕТІЙ ГОЛОС

Ген скачуть мечники. Та вже запізно —
Гелон без них упорався чудово.
На воєводі розтина мотуззя.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Украли воєводу. Чи не смішно.

СКОЛОТАЙ

Не воєводу вкрали, а мисливця.
Коли ми вирушаємо без війська —
Нема ні воєводи, ні царя.
Але скажіть: хіба у наших селах
Мужів не викрадають людолови?

Хіба орач не падає під списом
Чи під стрілою скіта — хижака?
Хто з вас живе в безпеці — зголосіться!

ГОЛОСИ

Ніхто! Ніхто! Ну, звісна річ, ніхто.

СКОЛОТАЙ

Чи довго ж будемо отак страждати?
Питаю знов: хто вирушить із дому,
Аби грабарювати на валах?

ГОЛОСИ

Йдемо, йдемо! Веди, покажуй, батьку!
Де починати маємо? Веди!

СКОЛОТАЙ

Спасибі, діти. Завтра ж розпочнемо.
Я сам позначу, де проляже вал.

Народ поволі розходитьсь. Сколотай рушає до палацу. Невдовзі на площі з'являються Воєвода, Зоряна, Гелон.

ВОЄВОДА

Прости мені, Гелоне! Я поквапивсь
Тобі відмовити. Ти справжній лицар.
Зоряно! Воду приготуй для ніг
Гелонові — господарю твоєму.

Гелон стримано вклоняється, Зоряна падає батькові на груди.

ЗАТЕМНЕННЯ

І одразу ж після затемнення бачимо площу перед царським палацом.
Гелон вицокує легким молотком, молотобоєць гупає важким молотом.
Увірвавши працю, витирають піт з облич.

МОЛОТОБОЄЦЬ

Коли ж весілля? Кажуть, воєвода
Столів готує стільки, що на площі
Не стачить місця. А заморських вин
Із Ольвії навезено без ліку.
Чого ж не кажеш? Хоч мені скажи.
Чомусь ти з цього робиш таємницю.

ГЕЛОН (протирає очі)
Поглянь: горно диміти почало.
Усюди стільки диму — не дихнути.

МОЛОТОБОЄЦЬ
Це ж дим не від горна. Ген палять сосни.

ГЕЛОН
Навіщо?

МОЛОТОБОЄЦЬ
Обпалені дерева закладають
У товщу валу — щоб не погнили.
Тобі на душу ліг якийсь тягар —
Не бачиш світу білого.

ГЕЛОН
Не білий
Цей світ, юначе. Ой, таки ж не білий.

Входить Бористеніт, наближається до кузні.

БОРИСТЕНІТ
Вже ковалі кують не лемеші
І не мечі — над всім панує заступ.* (Бере в руки шойно відкований
заслуп.)

Я вже давно дійшов тієї думки,
Що назва речі — це не просто назва.
В одному слові можна прочитати
Характер і призначення народу.
Це, власне, те, що каже Сколотай:
Не меч, заступить поле хлібороба —
Його заступить інструмент, що творить
Фортецю із чорнозему.

ГЕЛОН
Меч також.
Але для цього треба наші руки

* Можливо, виводити слово *заступ* із сколотської мови трохи ризиковано. Та звідки ж походить слово *наїздник*, котрим українська еміграція й досі таврує ворогів-окупантів? Безсумнівно: за кожним словом стоїть історична реальність. (Примітка автора.)

Із кров'ю відривати від чепіг.
Меч заступає не себе — чепіги.

БОРИСТЕНІТ

Лише тоді, як не заступить заступ.
Хіба не так, Гелоне?

ГЕЛОН

Справді так.

Аж дивно це від елліна почути.

Бористеніт виходить. Згодом виходить також молотобоець. З'являється Зоряна. Нерішуче, мов би навіть винувато, наближається до Гелона.

ЗОРЯНА

Я ждала біля річки. Ти не вийшов.
Що скоїлось, Гелоне? Ти ж не міг
Забути. Правда?.. У твоїх очах
Ховається якась недобра думка.
Скажи всю правду. Що з тобою сталося?

ГЕЛОН

Що сталося? Я й сам цього не тямлю.

Немов би хтось гарячу, владну руку

Кладе на голову. І я зненацька

Роблю не те, що хочу. Так верхівець

Коня туди повіддям посилає,

Куди йому потрібно — не коневі.

Я знав неволю — тільки не таку,

Тепер моя неволя вже не рабство:

Аджеж солодким рабство не буває.

Проте моя неволя... О Зоряно!

Вона на крилах підіймає душу —

І я лечу в далекі небеса.

Я бачу світ не цей, а той, що в небі;

Мені відкрите Хорсове обличчя

І кінь вогненний підминає хмари —

На ньому Лада скаче до зірок.

А я лечу за нею та за нею,

І перед нами жадних меж немає —

Є із проміння виткана безмежність,

Що арфами небесними звучить.

Я почуваюсь так, неначе тіло

Залишилось отут, біля ковадла.

І я вже не людина — між богами

Я й сам уже однаково, що бог.

Зоряна, заворожена словами Гелона, сторожко торкається його чола.

ЗОРЯНА

Твоє чоло горить, неначе й справді
Ти ним торкнувся сонця, мій коханий.
Твої слова спалахують, неначе
Ти цілий світ наповнив світляками, (Щось зміркувавши, спохмурніла)
Але... Стривай, стривай... Чия рука
Тобі на голову отак лягає?.. (Відірвала руку й відсахнулася)
Скажи мені простіше: хто вона?
Тепер я бачу, як ти закохався.
Але ж готується весілля наше.
Як же тепер? Чом не признавсь раніше?

ГЕЛОН

Ти не про те, Зоряно, не про те.
Над царським палацом, осяяна неземним промінням, з'являється Лада. Її
бачить лише Гелон. Забувши про Зоряну, простягає до неї руки.

Вона, вона! Небесна донька Хорса.

ЗОРЯНА

Ти при своєму розумі, Гелоне?
Ой, лишенько моє! Це ще страшніше,
Ніж я подумала. Він опинився
У владі тіней.

ГЕЛОН

Ладо, обізвись.
Я хочу знову голос твій почути.

ЛАДА

Ти наш, Гелоне. Ти вже не належиш
Суєтним помислам земних істот.
Скажи про це отій, котра вже чула
Серед лугів могутнє слово Хорса.
Ба, навіть Хорс не владен вузлик долі
Зневажити — бо відімре зв'язок
Землі і неба, Божого й людського.

ГОЛОС ВОЄВОДИ

Зоряно, де ти?

ЗОРЯНА

О мій добрий тато!

Коли б ти знав, яке страшне нещастя
На мене впало... Тату, я іду.

ЗАВІСА

Дія третя

Картина перша

Площа перед царським палацом — як і в попередній дії. На помості іскряться вкриті золотою парчею сколотські святині. Їх охороняють мечники. Горить вогнище, біля якого пореається Старий сколот. На площу сходяться святково зодягнені люди.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Так не завжди буває. А сьогодні
Цар наказав на площі влаштувати
Заручини із Ладою. Ось бачиш?
Попід парчею, що горить, мов сонце,
Те золото, котре упало з неба.
Я чув про це від діда. А мій дід
Від прадіда. І так із роду-віку.

ТРЕТІЙ СКОЛОТ

А де ж раніше святкували?

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

В храмі.

ТРЕТІЙ СКОЛОТ

А сам ти бачив золоте ярмо
І плуг, і чашу?..

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Й золото сокиру.
Усе, що треба мати хліборобу.
Це Хорсів подарунок — наша доля.
А як же, бачив... Кожної весни
З них падає небесне запинало
На знак того, що Лада обирає
Для себе мужа. Падає само.

ТРЕТІЙ СКОЛОТ (До Старого сколота)

Скажи, це правда, що не вродить просо,

Якщо небесна господиня Лада
Між ваших орачів не знайде мужа?

СТАРИЙ СКОЛОТ
А ти хіба не з нашої землі?

ТРЕТІЙ СКОЛОТ
Я здалеку, у вас на святі вперше.

СТАРИЙ СКОЛОТ
Хіба що так. Сколот повинен знати,
Що все живе з'являється з любові.
Є шлюб людський. А є небесні шлюби.
Без них земля родити неспроможна.

Довкола вогнища кружляє хор хлопців і дівчат.

ДІВЧАТА
Розкажи нам, поле —
Ой чиї ж ми діти?

ХЛОПЦІ
Ми прийшли із Кола,
Що у небі світить.

Приспів:

ДІВЧАТА
На долоні зерна...

ХЛОПЦІ
А у небі зорі.

Разом:

Люди і світила —
У єдинім хорі.

ДІВЧАТА
Розкажи нам, небо —
Батечку Свароже,*

* Сварог і Дажбог — синоніми. Верховне божество в релігії наших предків. (Примітка автора.)

ХЛОПЦІ
Що людського в тебе,
Що у тебе Боже?

Приспів

ДІВЧАТА
Є у сонця влада.
Що пійьму подужа.

ХЛОПЦІ
Вийде заміж Лада
За земного мужа.

Приспів

ДІВЧАТА
А у шлюбi тому
Вродить доста жита.

ХЛОПЦІ
Кожному відомо:
Жито — значить жити.

Приспів

Із палацу виходять Сколотай і Бористеніт. Народ шанобливо розступається перед ними, але не чути жадних вітань.

БОРИСТЕНІТ
Тебе народ сьогодні не вітає.

СКОЛОТАЙ
Бо він вітає Хорса і Дажбога.
Перед царем небесним цар земний —
Лише мураш у мурашиній купі.

На сходину помосту (але нижче від святинь) підіймається Старий сколот.

СТАРИЙ СКОЛОТ
Радіймо, орачі! Сьогодні Лада
З-поміж сколотів має вибрати мужа.
Гей, хто хоробрий? Хто бажає в небі
Собі домівку вічну роздобути?

Дехто із хлопців стає в шеренгу. Інші пориваються до них, але дівчата їх затримують. У вікні палацу Воеводи з'явилася постать Зоряни. Ось виходить із натовпу святково зодягнений Гелон, наближається до Зоряни. Мовчки з нею попрощавшись, також стає в святкову шеренгу.

БОРИСТЕНІТ

Вони чомусь вагаються. І настрій
Серед жінок відверто не святковий.

СКОЛОТАЙ

Це неминуче. Бо належить вмерти
Обранцеві небесної жони.
Він має на риллі заночувати
Лиш сам на сам із Ладюю, а потім
Піти з життя. І також самочинно.
Тепер він бог серед богів і мусить
На небі жити, а не між людей.
Даруй, Бористеніте. Я рушаю.

БОРИСТЕНІТ

Куди?

СКОЛОТАЙ

В шеренгу до синів сколотських.
Бо я хіба не муж чи не сколот?
Цар стає першим у шерензі — і його першим викликає Старий сколот.

СТАРИЙ СКОЛОТ

Небесна жоно! Син Славути прагне.

Сколотай наближається до помосту, стає на коліна й урочисто цілує парчеве запинало. Запинало навіть не ворухиться — отже Лада відхилила прагнення. Цар, не повернувшись до шеренги, стоїть осторонь.

ГОЛОСИ

Не він, не він. Йому немає неба.

Так повторюється доти, доки не настала черга Гелона. Побачивши, що із шеренги вийшов Гелон, Зоряна зойкнула й вибігла на площу. Услід за нею виходить Воевода. Ось Гелон опустився на коліна, цілує священне запинало. Жадане сталося: запинало затріпотіло й ніби велетенський птах, знялося в небо.

ГОЛОСИ

Це він, це він! Йому належить небо.

Тим часом перед народом, випромінюючи небесне сяйво, постали оголені скелотські святині: золотий плуг, золоте ярмо, золота чаша й золота сокира. Старий скелот бере за лікоть Гелона, виводить на поміст.

СТАРИЙ СКОЛОТ

Небесна жоно! Ти обрала мужа —
Важке колосся вродить на ріллі.

Старий скелот бере чашу, Сколотай бере плуг, Воевода — ярмо, Перший скелот — сокиру. Вони стають на чолі процесії, яка рушає довкола помосту. Хор співає величальної.

ХОР

Волі не даймо слову сумному —
Хай порадіють ниви і ріки.
Слава і шана мужу земному,
Котрий небесним стане навіки.

Чистий душею, лיןь поза хмари.
Вічно пишатись будем тобою.
Череди наші й наші отари
Оберігай від падінь і розбою.

Цар, Старий скелот та інші заносять золоті святині в царський палац. Всі розходяться. Гелон сходить з помосту.

ГЕЛОН

Іще в моїх очах стоїть цей світ —
Оці палаци і вали, й дерева.
Але душею я уже далеко —
Там, де немає смерти, крові й сліз.
Де не скриплять лихі галерні весла
І не свистить реміння над рабами;
Де суєта земного існування
Не місить душу в чорному багні.
Чому ж мені так тоскно? Переходу
В захмарну далеч серце не боїться —
Чи то мені боятися меча?..
Але ж розлука... Милостива Ладю!
Прости мені оцей гріховний смуток —
Хіба ж я винен, що люблю її?..
І не лише люблю мою Зоряну —
Люблю цю землю, де панує горе,
Де й дня людина не живе без сліз.

Зоряна, котра стояла біля вікна, вибігає з палацу, припадає до грудей Гелона.

ЗОРЯНА

Прости, коханий. Думкою і словом
Я винна перед небом і тобою.
Але ж це так жорстоко. Так жорстоко!

Зоряна плаче. Із царського палацу виходить Старий сколот, наближається до закоханих.

СТАРИЙ СКОЛОТ

Пора, Гелоне. Вже сідає сонце.
Тебе рілля зволожена чекає —
Священне ложе щедрої богині.
Земна дитино, він уже не твій.

ЗАВІСА

Картина друга

Заплава річки. Високий земляний вал, що споруджується. Із нього, мов чорні кістки, стирчать обвуглені колоди. На тринозі вариться куліш. Попід возами вечерють грабарі. Там і там видно трудове знаряддя: заступи, сокири, грабарські лопати. І разом з тим — списи та мечі.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ (До третього)

А де ж твоя домівка?

ТРЕТІЙ СКОЛОТ

Ой, далеко!
На лодіях униз за течією
Сюди ми цілий тиждень веслували.
Гай-гай, роботу вигдавав нам цар:
Як одного на одного поставить
Мужів з десяток, то від днища рову
І до вершини валу ледве стачить.
Можливо ще й додати треба двох.
А довжина... Вона ж якою буде?..

ДРУГИЙ СКОЛОТ

То вже не ми — насадки будуть мірять.

ТРЕТІЙ СКОЛОТ

Я так гадаю: це робота марна.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Ти, видно, хлопче, із лісів студених,
А ми живемо майже в паші Змія.

ТРЕТІЙ СКОЛОТ

У паші Змія? То дитяча казка.

ДРУГИЙ СКОЛОТ

Для тебе казка. Ну а ми щоденно
Із ним рубатись маєм до загину.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Це знає кожен — гречкосій і цар:
В глибинах моря Змій заліг спесивий.
Його сини на вороних кобилах
Степами дикими гасають люто,
Щоб роздобути батькові поживи —
На шість його зажерливих голів.

ДРУГИЙ СКОЛОТ

Учора трьох схопили за рікою —
Дівчат сколотських гнали перед себе.

ТРЕТІЙ СКОЛОТ

Куди ж вони поділись?

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Хто? Зміїні
Перевертні? Отам тягають плуга.
Де цар позначив напрямом для валу,
Вони кладуть глибоку борозну.
Та ось вони, поглянь! Сюди прямують.

Троє чужинців, запряжених у шлеї, тягнуть сколотського плуга. Погонич нешадно шмагає їх довгою пугою. З'являються Сколотай і Бористеніт, стоять осторонь.

ДРУГИЙ СКОЛОТ (До погонича)

Агей, підсип ремінної кулеші!
Нехай сини зміїні пам'ятають,
Що кожного така розвага жде.

БОРИСТЕНІТ

Я втік від рабства — й знову бачу рабство.

СКОЛОТАЙ

Ні, це не рабство — це лише відплата.
Ми їх не ловимо серед степів.
Вони самі знаходять наші села,
Щоб грабувати, різати, палити.
Дівчат і юнаків женуть за море —
В Елладі наших скітами зовуть.

БОРИСТЕНІТ

Так, я це знаю. Сумно, вельми сумно.
І соромно мені за рід людський.
А ви, між іншим, також мітотворці.

СКОЛОТАЙ

У вас навчаємось, шановний софе.

БОРИСТЕНІТ

Я чув серед народу: ці вали
Прив'язують до Змія. Так і кажуть:
Це Змієві вали. Як це збагнути:
На ньому орані чи, може, проти нього
Споруджені?..

СКОЛОТАЙ

Напевне, те і те.
Хотів би я заглянути туди,
Де нашаруються тисячоліття:
А чи нащадки наші збережуть
Сколотську мову і сколотську вдачу?
Чи, може, зазираючи в минуле,
Нас у собі ніхто не розпізна?

Сколотай і Бористеніт виходять. Грабарі вкладаються спати. Поволі
вгасають вогнища. З'являється Зоряна.

ЗОРЯНА

А люди сплять. І місяць з-поза хмари
Невтішно задивляється на землю.
Можливо, лиш для нього не байдуже,
Що в оранці вчорашній на колінах
Стоїть людина, звівши руки в небо.
Здається часом — не людина, пень.
Гелоне, любий! Чи в твоєму серці

Ніщо не відгукнулося? Невже
Душа твоя не бачить, як довкола
Я тінню безловесною кружляю?..
Я ніби й вірю. Ніби й розумію,
Що це невідворотно, неминуче,
А серце не примириться ніяк.
О Ладо, Ладо! Хто ти — чи богиня,
Чи, може, тільки жінка, що ревнує?
Навіщо він тобі — коваль Гелон?
Віддай його мені. Хіба ти здатна
Його кохати так, як я кохаю?
Хіба ти чуєш з сонячного храму
Мелодію ковальської роботи?
Хіба ти прагнеш випити той піт,
Що котиться по рідному обличчю?..

З'являються мавки. Співаючи, кружляють навколо Зоряни. Але вона їх не бачить — лише відчуває себе невільною. Намагається вийти з їхнього кола.

ХОР МАВОК

Боляче, сестро, дивитись на тебе,
Слухати серця скорботне биття.
Наша сім'я — це людина і небо.
Люба сестрице, прийми співчуття.

Ми у землі відчуваємо зрідність
З душами, котрі пробуджує час,
Гірко за тебе — та є необхідність:
Люба сестрице, поквапся до нас!

Знайдеш розраду від лиха-скорботи,
Візьмеш до серця одвічності знак.
Нам у землі вистачає роботи:
З променя витчемо квітку і злак.

Горе дівоче, сльози й зітхання —
Все тобі, сестре, навек відболить.
Смак і тривоги людського кохання
З нами забудеш, бо вічність — не мить.

Зоряна зрештою розриває співоче коло мавок і вибігає. До грабарів наближається Лада. Вона обходить табір, навіваючи солодкий сон.

ЛАДА

Спіть, чисті душі — вірні діти Хорса.
Це правда — вам бракує почуттів,
Що зріють у заможному неробстві.
Вам тонкоші мистецькі невідомі —
Частіше із волами, ніж з богами
Сколотам випадає гомоніти.
Та прийде час — я знаю: прийде час! —
Коли нащадки ваші між народів
Здобудуть шану за високу мудрість —
Не тільки за уміння рити землю.
А ти, нещасна дівчино земна!
Мені болить твоє святе кохання.
Я ладна вмерти, як вмирають люди —
Та все одно цим не спиню страждань,
Бо то страждає небо у людині.
То я в тобі страждаю, шира душе.
Не вірте, що світилам не болить.

Лада зникає. Небо зазвучало дивною мелодією. З'являється велике ранкове сонце — воно пульсує, викидаючи в простір світлові кола. Один за одним прокидаються грабарі. Чути космічний голос Хорса.

ХОРС

Ти, Ладо, кинула святе насіння —
Земля, мов жінка, вже завагітніла.
Вертайся, дочко.

ГОЛОС ЛАДИ

Чую. Повертаюсь.

Заіржав кінь. Цокіт копит озвучує виднокола. Входить Гелон: Трохи пізніше в затінку виникає постать Старого скелота.

ТРЕТІЙ СКОЛОТ

Що діється? Хтось ніби трусить землю.

ПЕРШИЙ СКОЛОТ

Це те, чого нам бачити не гоже. *(Натягує на голову свиту. Інші грабарі також вдають, що сплять.)*

ГЕЛОН

Богиня повернулася додому.
А люди сплять після тяжкої праці.
Все так, як мусить бути в цьому світі.

Лиш постать дівчини через туман
Кудись бреде. Ага, сюди прямує.
Тож годі, земле — відпусти мене.
Я, певне, був твоїм не кращим сином,
Та я тебе любив. Тебе, її...

Старий сколот на витянутих руках урочисто підносить Гелонові меч. Гелон ставить меч на землю і падає на нього.

ГЕЛОН

Спини коня! Спини, небесна жоно.
Яке довкола світло! Я лечу.

Старий сколот покриває тіло Гелона червоною тканиною. Вбігає Зоряна, припадає до мертвого.

ЗОРЯНА

Як це жорстоко! Боже, як жорстоко...

СТАРИЙ СКОЛОТ

Спинись! Приборкай слово нерозумне.
Хто вмер заради хліба — вічна слава!

ЗОРЯНА

Заради хліба? А хіба він наш?
У тому хлібі наші тільки сльози.
Його везуть від нас та ще й везимуть
На південь і на північ. Хто ж ми, діду?
Чи не раби, що добровільно влізли
В ярмо небесне? Адже ми себе
Вбиваємо за те, що віками
Нас убиватимуть зухвалі зайти
Отут — на нашій, не чужій землі..
Тоді навіщо все оце? Навіщо?
І скільки ще віків так має бути?
А небо не боронить, Небо спить.

Входить Воєвода, підіймає Зоряну.

ВОЄВОДА

Які страшні слова із вуст твоїх
Злітають, дочко! Гріх великий вельми.

Відводить Зоряну. Довкола Гелонного тіла скупчується народ. Грабарі

беруть його на руки, несуть на вершину валу — просто в ранкове сонце.
Хор співає величальної.

ХОР

Слава тобі, наш ковалю і ратай —
Раб на землі, між світилами пан!
Жди нас у вічності, зоряний брате:
Вічність — це також оброблений лан.

Приспів:

Ми — це великого роду початки:
Ні увірвати його, ні зломити.
Знайте, сучасники, знайте, нащадки:
Тисяча років для вічності —
Мить!

Ми за живих і за мертвих в одвіті —
Думка ця жадного не полиша:
Мертвих немає, допоки у світліт
Предки й нащадки — єдина душа.

Приспів.

В кого душа, мов крижина зимова —
Стежки в майбутнє для нього нема.
Мова народу — це Всесвіту мова,
Слово народне — це вічність сама.

Приспів.

ЗАВІСА

Чому я написав «Хліб для Атен»? (Замість післямови.)

Драматична поема *Хліб для Атен* — мабуть, перший художній твір про народність, яку стародавні греки називали скітамі-орачами, а самі ці орачі мали загадкову самоназву: сколоти. Предків тих, хто заснував Київську Русь, ми бачимо серед антив. А де ж шукати їхніх предків?..

Коли ми так ставимо питання, до нашої історії негайно приростає ціле тисячоліття. Анти — це IV-V століття нашої ери. Якщо

ж ми занурюємось у глибини історії ще на тисячу років, то потрапляємо в Скітію. А там кажуть, немає нічого певного — панує етнографічний хаос.

Далі я покажу, що не завжди такі судження зумовлені незнанням — існує певна тенденція, котру зовсім неважко помітити. Але про це згодом. Тут доречно згадати про такі факти. Дослідження Змієвих валів, де було застосовано радіоактивний метод, несподівано показали: перші відтинки цих потужних оборонних споруд закладені за кілька століть до нашої ери. Відтак їхнє спорудження продовжували анти, а пізніше — київські князі. Вали споруджувались таким чином, що кочові племена, обтяжені численними обозами, подолати їх не могли. Адже на возах містилося не лише майно — в обозах їхали жінки й діти вояків. Отже мимоволі доводилось відходити.

Виникає запитання: хіба ж не той самий народ, який розпочав спорудження Змієвих валів, продовжував будувати їх у наступних століттях, аби захистити себе і своїх нащадків від неминучого винищення? Безумовно, це були природжені хлібороби, яким не треба шукати кращих земель — кращих немає в світі.

В історичній науці й досі панує думка, що скіти-орачі (сколоти) таки ж справді були скітами, а не слов'янами. І лише окремі дослідники наважуються стверджувати, що це були слов'янські племена — автохтонне населення Подніпров'я.

Ось що, наприклад, сказано про сколотів в УРЕ (1963 р.): "Сколоти — самоназва причорноморських скітів... Вона походить від слова, яке по-скітському значить «цар». Деякі дослідники пов'язують цю назву з одним із слов'янських племен".

Буквально три фрази. Та й навіщо про сколотів писати більше, якщо вони — скіти, а про скітів є в УРЕ загальна стаття? І тут доводиться згадати про недобру тенденцію, котра змушує декого вдаватися навіть до свідомого пересмикування. Справа в тому, що самоназва сколоти походить не від слова «цар» (по-скітському це слово звучить «ксай»), а від імені царя: Колоксай. А це далеко не те ж саме!

Геродот розповідає записаний ним у Скітії міф про трьох братів — синів Таргітая, від яких буцім то й походять сколоти. Сам Таргітай (перший мешканець Подніпров'я) був сином Зевса, його мати — дочка Дніпра-Бористена. У Таргітая народилося троє синів. Під час їхнього царювання з неба на землю впали золоті предмети: плуг, ярмо, сокира й чаша. Першим їх побачив найстарший із братів — Липоксай. Та ледве він наблизився, щоб підняти небесний скарб, як золото запалало грізним вогнем. Тоді він відступив і наблизився другий брат — Арпоксай. І знов золото було охоплене полум'ям. Так грізне небесне полум'я відігнало двох старших братів. І лише тоді, коли підійшов Колоксай, полум'я

вгасло, наймолодший відніс божественне золото до себе в дім. Старші брати, побачивши в Колоксаї обранця небес, погодилися віддати йому все царство. Далі Геродот пише: "Усім їм в сукупності є ім'я — сколоти, по імені їхнього царя. Скїтами ж їх називали елліни".

Так невже автори замітки в УРЕ цього не знають? Якби слово "сколоти" справді походило від слова "цар", його коренем мало б стати "ксай" — але ж ніяк не безсумнівно слов'янське "коло"! В старовину східні слов'яни колом називали сонце. Отже Колоксаї — то є Цар-Сонце. Себто наші далекі предки, як і засновники Київської Русі, були сонцепоклонниками — вони виводили свою появу на землі безпосередньо від Сонця.

Слід зауважити, що походження скітів-кочевників (тобто власне скітів) Геродот пов'язує з іншим мітом, який аж ніяк не схожий на міт про походження сколотів. Отже навіть міти засвідчують, що йдеться про різні народи. І нарешті батько історії, який знав Скїтію не з випадкових переказів, а вивчав її особисто в невтомних мандрах, вважає за потрібне недвозначно висловитись: "Скїтами ж їх називали елліни". Тобто насправді скїтами вони не були. Елліни ж називали скїтами всіх, хто жив на північ від Чорного моря.

У кожній тенденції мусить існувати якась мета. Яку ж мету ми бачимо в цьому разі? Якби не було шахраювання із самоназвою, я, мабуть, не наважився б сказати оцих суворих слів: боюсь, що вона зоологічно примітивна. Комусь вельми не хочеться, щоб наш народ дістав право сказати: звісно, не ми були засновниками античної культури, але ж без нашої праці і нашої крові вона не змогла б з'явитися на світ. У поемі є епізод, в якому принагідно відображено прихід флотилії Перікла в Скїтію. Це не авторський домисел — це історичний факт. Атенський стратег, дбаючи про демократизацію суспільства, мусив передовсім нагодувати його хлібом. І то був сколотський хліб, а не якийсь інший. Не було б хліба — не з'явився Партедон. Та й сама історія старовинної Греції виглядала б не так велично. І хто знає, якою б тоді була сучасна цивілізація? Адже ж її без античної культури уявити неможливо.

Гадаю, саме ця думка здатна відіграти не абияку роль у розвитку національної самосвідомості сучасних автохтонів, котрі й досі не позбулися споковічного дядьківства. Вони й сьогодні так мало про себе знають, що ненароком витрусили із кишені історії ціле тисячоліття. І навіть потилиці не почухали, бо й не помітили цієї пропажі.

Я міг би навести чимало історичних фактів, котрі засвідчують, що сколоти вже мали власну державність. А проте звідки ж могли взятися поняття "цар", "царство", коли б їх не було в дійсності? І як можна було вивести на спорудження валів десятки тисяч землекопів, коли б не існувало держави — хай навіть у її початковій формі?

Не слід також забувати, що сколотська верхівка активно спілкувалася з еллінами, а це не могло не відбитися на розвитку культури, ремесла, управління.

Окремо слід сказати про труднощі й небезпеки, які підстерігали автора під час роботи над поемою. Про це належить сказати передовсім тому, що не всі небезпеки вдалося подолати. Йдеться ось про що. Переді мною постала дилема: використати вивчений матеріал лише як тло, чи зробити його живою тканиною твору? В першому варіанті авторська фантазія лишається вільною, сюжет поеми може бути яким завгодно, дія й характери розвиваються розковано, невимушено. При цьому історична достовірність відступає на другий план — твір написано не заради історичних реалій і сутностей, а заради самої поезії. Вона, поезія, є одночасно і шлях, і мета, і найвища сутність. В другому варіанті автор свідомо відмовляється від поетичної свободи, добровільно сковує себе обов'язком історичної достовірності. Для нього старанно відтворена історична дійсність дорожча від художніх знахідок, якщо заради них є ризик ухилитись від достовірності. Ці творчі шляхи можна порівняти з роботою двох скульпторів. Один із них цілком вільно обирає історичні типи, вільно ліпить обличчя й людські постаті. Другий дістав у своє розпорядження уламок людського черепа — на цій основі йому належить відтворити зовнішній вигляд нашого далекого предка.

Не знаю, як назвати той психічний стан, котрий незалежно від моєї волі повів мене по другому шляху. Мабуть, це звичайне сумління. Долю мого твору вирішував той факт, що про сколотів збереглося дуже мало історичних свідчень. В цих умовах вільний політ авторської фантазії, на мій погляд, був недоречний і навіть неможливий — не існувало бігової доріжки для злету, її раніше належало спорудити. Отож я відчув себе "скупим рицарем" біля зібраних скарбів. Саме тому, що вони нечисленні, мені страшно було втратити найменшу історичну деталь. Ба, навіть сюжет драматичної поеми, довкола якого вона вибудовується, обраний не довільно — небесний шлюб Гелона відтворює релігійні вірування сколотів. Поема в собі фокусує майже все, що сьогодні знає історична наука про сколотів — починаючи від творів Геродота і завершуючи творами академіка Б. О. Рибаківа. Не дивно, що така авторська "скупість" приречла твір на ілюстративність і певну схематичність. Особливо це має впасти в око тим, хто знайомий з історичними матеріалами, якими я користувався. Боюсь, що їм це може видатись конструюванням із готових бльоків. Але зарадити цьому лихові я вже не здатний: для цього слід написати інший твір, ставлячи перед собою іншу мету — тобто прийняти перший варіант. І все ж я вірю, що художнє дослідження далекої минувшини це той жанр, який має законне право на існування. І, мабуть, він мусить

передувати іншим жанрам, бо допомагає художньо освоїти малознайому історичну дійсність. Моя драматична поема належить саме до цього жанру: я намагався на підставі того, що зберегла історія, реставрувати внутрішній і зовнішній світ наших далеких предків. А те, що в поемі діють боги, мавки і навіть небесні явища (Хмарка), не повинно кидати тінь на її історичну достовірність: вони діють у свідомості героїв, звідки з повним правом і потрапили на сцену. Це така ж сама художня умовність, як і те, що герої розмовляють віршами. Маю надію, що ця поема колись послужить основою для оперного лібретто. Але я вже, мабуть, цього не діждуся.

СОФІЯ ЛЕВИЦЬКА

Володимир Попович

Через брак своєї держави та дивне незацікавлення нашого громадянства збереженням культурних надбань народу, ми втратили протягом століть величезні мистецькі скарби. Бог не жалів нам талантів, але ми не зуміли їх вшанувати так, як це роблять культурні народи і не зберегли ні їхньої творчості, ні навіть пам'яті про них.

Так було в минулому, але чи тепер справи стоять краще?

Українці у вільному світі не створили ні центрального архіву, ні музею образотворчого мистецтва (корисну справу, що її започаткував у Римі патріарх Йосиф Сліпий, чомусь ніхто не продовжує).

Добре відомо, скільки то Союз України Америки мав труднощів і незрозуміння зі своїм музеєм у Нью-Йорку. На щастя, ним заопікувалися молоді фахові сили і є надія, що музей розвиватиметься далі і в майбутньому відкрис відділи малярства та графіки.

Між двома світовими війнами у Парижі проживало до тридцяти українських мистців. Лише частиною їхньої творчості можна було б заповнити невеликий музей. А що залишилося з цих праць в українських руках?

З тридцятилітньої мистецької творчості Софії Левицької українці зберегли заледве 3-4 олійні картини і не більше 40-50 малих дереворитів.

Від знайомих Софії Левицької можна було почути одну і ту ж саму відповідь: "Була дуже здібна малярка і дуже бідувала". Більше сказати про неї земляки не могли, а сучасне покоління і того не знає.

За 50 років, що минули від смерті малярки, появився лише єдиний спогад про неї Олекси Гришенка в журналі *Київ*, (січень

Софія Левицька (1874-1937)

Софія Левицька, *Портрет Олександра Шульгина* (олія, 1932)

1963, Філядельфія), один короткий допис Юрія Кульчицького в *Українському слові* (Париж, 18 листопада, 1951) і одна ілюстрована стаття Володимира Поповича в *Нотатках з мистецтва* (Філядельфія, ч. 7, 1968).

Софія Левицька народилася 9 березня 1874 р. в родині Пилипа Левицького і Модести Биховської, власників невеликого маєтку в селі Вихилівка Проскурівського повіту на Поділлі.

Предки П. Левицького протягом багатьох поколінь були священиками в селі Олешин біля Проскурова. Пилип, закінчивши Київський університет, працював мировим посередником, а пізніше шкільним інспектором. Він добре знав В. Антоновича, Тадея Рильського, П. Житецького та інших "народників". Старший брат Софії, Модест Левицький (1866-1932), був лікарем, відомим громадським діячем і письменником.

Мистецьку освіту Софія почала у приватній школі Казановських у Житомирі. В 19 років вийшла заміж за лікаря Юстина Маниловського, людину дуже прикрої вдачі та алькоголіка. Їхня дочка Ольга була трохи ненормальною психічно, що спричинило пізніше життєву трагедію малярки. Маючи ніжний характер, Софія не могла витримати з чоловіком і вернулася з дитиною до батьків. Коли Ольга підросла, Софія виїхала в 1905 р. до Парижу, вписалася до Еколь де Бозар і після закінчення студій залишилася у Франції на ціле життя. В 1940 р. її прийняли до "Осіннього сальону", і від того часу вона щороку виставляла там свої картини (до нього нелегко було дістатися), а також брала участь у щорічних виставках "Сальону незалежних". Першу власну виставку в Парижі мала в 1913 р. З приводу цієї виставки Шарль Мальпель писав:

З творів Соні Левицької пробивається дуже тонка поезія, яка зароджується зі спокійного мистецтва. А однак цього мистця вважають одним з найбільш сміливих в даний час. Її зараховують близькою до "фовістів", споріднюють з кубістами! Чому? Тому що після імпресіоністичної "редути" шукання стилю та солідності, що є законною турботою справжніх сучасних мистців, виглядає для загалу неначе якась химерність.

Сильні контури, стримані, свободні тональності, точний рисунок, широкі і синтетичні декоративні зацікавлення — ось чого вистачає, щоб кричали про скандал і революцію!

Проте її студії, нариси, зреалізовані образи свідчать про дуже чисте, надзвичайно шляхетне і сильно привабливе мистецтво.

Під спокійною зовнішністю, під бажаною простотою можна легко пізнати дуже сильне хвилювання автора. Ця шляхетність зворушує, ця наївна, шира простота бентежить.

Мистецтво Софії Левицької є прекрасне і просте, воно нагадує інше мистецтво, рівно ж надзвичайно просте і велике, а саме — письменника Франсіса Жамеса.

У перші роки творчості Софія Левицька зацікавилася новим напрямком — кубізмом, і разом з невеличкою групою авангардних малярів 1911 р. взяла участь у першому виступі кубістів в "Осінньому сальоні". Її картину *Білий одноріг у райському саді* прихильно оцінив поет Гійом Аполінер, ентузіяст модерного мистецтва. Вона взяла участь також у другій виставці мистців-авангардистів "Виставка Золотої секції" в 1912 р. (на ній було чимало скульптур Олександра Архипенка).

Крім малярства, Софію Левицьку цікавила графіка — дереворити та ліноліти. Вона виконувала гравюри на замовлення французьких видавництв, а крім того виготовляла самостійні станкові гравюри (дереворити, ліноліти) більшого формату. Завдяки графіці здобула доволі скоро визнання у Парижі.

Софія Левицька, Ілюстрація до Жуєнівльського літопису (дереворіз)

З важніших графічних праць треба згадати дереворити для бібліюфільського видання поеми Поля Валері *Ле серпан* (1925). Поет був захоплений виконанням Левицької і написав про це у передмові до люксового видання Гофруа де Люш *Ле жардіне* (1925). для *Жуєнівльського літопису*. Вона робила заставки та кінцівки для *Ревю музікаль*, для *Трезор де ля бібліотек*, проєтувала екслібриси, ґатіки для ліонської фабрики шовку, зробила кілька великих афіш.

Разом з поетом Роже Аляр Левицька переклала французькою мовою *Вечори на хуторі біля Диканьки* М. Гоголя, ілюструвавши книжку кількадесятьма малими дереворитами (книжка появилася 1921 р. у видавництві *Ля нувель ревью Франсез*).

У малярстві Левицької період кубізму довго не тривав. Після Першої світової війни вона почала малювати в дусі пост-імпресіонізму, а деякі праці були позначені впливом "фовізму".

Софія Левицька любила малювати великі полотна, вживала рідких фарб, що їх накладала тоненькою верствою. Наголос в її картинах був поставлений на кольористичні проблеми. Чисті, свіжі фарви при свободній композиції витворювали радісний настрій. Вона працювала багато і в акварельній техніці.

Тематика Софії Левицької була доволі багатогранна — краєвиди, портрети, сцени з міського і сільського життя, мертва природа, квіти, композиції на українські теми. Творча уява мисткині була широка і знаходила визнання французьких критиків, які вбачали в її картинах багато поезії, музики, світла, радості, а в портретах — проникливий, гострий психологізм.

Своїм талантом як і незвичайно милою вдачею Софія Левицька з'єднала собі гурт ширих приятелів серед французьких малярів і письменників. У її домі відбувалися в четверги товариські зустрічі, на які приходили мистці, критики, письменники — Рауль Дюфі, Дюнас де Зегонзак, Вальдо-Барбей, Льорітан, Менсіс, Жільмон, Рене Жан, Поль Валері, Вандерпіль, Самбон, Еміль Бернар. Про цей період О. Грищенко згадує у споминах:

Усі любили її за милу вдачу, доброту і гостинність. Маючи до краю обмежені матеріальні засоби, вона проте вишукувала можливість, щоб придбати печива і почастувати гостей чаєм, або й зі широслов'янською сердешністю обідом. Соня забувала про свої турботи і для кожного знаходила відповідне слово, щоб розважити і підбадьорити. Скільки веселих вечорів провів я в інтимному товаристві Соні і Маршана...

А про саму особу малярки Грищенко писав: "Гарна, жива, привітна. Розмовляла, немов співаючи. Вся — порив, захват, екстаза. Тонка, тендітна постать, делікатні гармонійні рухи рук, густе волосся гривкою на чолі... З яким почуттям вона грала прелюдії Шопена!"

Соня Левицька брала участь і в житті української громади Парижу, підтримувала зв'язки з нашими мистцями та мистецькими організаціями. Її твори були представлені на кількох збірних українських виставках: 1930 — Париж, 1932 — Львів, 1935 — Берлін, Прага, Львів, 1934 — Варшава, 1938 — Рим.

Померла Софія Левицька 20 вересня 1937 р. Українські та французькі приятелі влаштували їй величавий похорон, прощальне слово французькою мовою виголосив проф. Олександр Шульгин, могилу вкрили 12 вінків.

Товариші-французи заснували товариство "Приятелі Соні Левицької", яке мало за завдання влаштовувати виставки її творів, видати ще недруковані гравюри та інформувати про її творчість. Головою товариства став маляр і письменник Еміль Бернар (1868-1941).

Товариство влаштувало в 1938 р. дві невеликі виставки мистецької спадщини покійної, а більше не вдалося зробити, бо незабаром вибухла Друга світова війна, ініціатор і голова товариства помер і товариство перестало існувати.

Еміль Бернар написав про Софію Левицьку:

Це була чарівна душа,
Якої мову слухалось мов музику, —
Музику душі.
Всі почуття бриніли в її голосі
І малюся враження, що вона не з цього світу.

Коли тримала у руці мазок —
Здавалось, що за палету їй веселка служить;
Її образи передавали радість та легенди,
Ідеальний фолкльор дитячої уяви.
Малий ріст, худенька фігура переносили її поза наш світ.
Було дивним бачити її активною й постійно при праці.
Тепер, коли її не стало, тужимо за нею,
Хотілось би її затримати,
Вона була такою рідкістю на землі...
Тому ті, що її знали, прагнуть її знову
Та хочуть зберегти пам'ять про неї в товаристві,
У назві якого саме вже ім'я звучить,
Як останнє ехо її гармонії.

СЕЛЕКТИВНИМ ОКОМ (II)

Богдан Певний

У цьогорічному січевому числі київського журналу *Соціалістична культура* під заголовком "Культура — це наша совість" було вміщене інтерв'ю кінокритика Сергія Тримбача з кіносценаристом і відомим поетом Іваном Драчем, теперішнім головою столичного відділення Спільки письменників України.¹

"Ми повинні повернути нашому суспільству, нашій культурі здоров'я — раз і назавжди", — недвозначно і переконливо повчав Драч, при чому для нього культурне здоров'я нерозлучно з'язане з історичною пам'яттю. ("Пам'яті сиві, ви нас болить! Ви нас болить!").

На запитання Тримбача "Чи та велика робота по очищенню судин культури, суспільства, котра ведеться зараз, аби звільнитися від спільного «склерозу», приведе до повного вилікування?", Драч без вагання відповідає: "Я думаю, що наша кров — від Леніна. Недаремно ж так активно спілкуємося ми сьогодні з його роботами, його заповідями. В них знаходиш певність, віру у відновлення нашого культурного здоров'я".

З інтерв'ю створюється враження, що Драчеві ще тяжко позбутися старої навички, яка аж до нудоти приневолювала (і, очевидно, ще приневолює) радянських істориків і письменників на перших сторінках своїх творів обов'язково посилатися на "догми" марксизму, ленінізму і сталінізму. Я цілковито згідний з Драчем, коли він підкреслює, що "Хвороба затяжна, тут потрібна особливо інтенсивна терапія". Можливо, навіть трансфузія своєї рідної "калинової" крові (як її прозвав сам Драч в одній з ранніх поезій), посилила б заниділу пам'ять.

У тому ж числі *Соціалістичної культури* її редактори звернулися до читачів з закликм вміщувати на сторінках журналу в ново-започаткованій рубриці "Антологія пам'яті" фотографії і малюнки "споруд, що ще недавно стояли чи не в кожному місті й селі, а яких не пошадили неблаганний час, ворожі навали чи звичайна людська байдужість". На доказ слушности свого задуму, редактори навели крилату фразу пера Максима Рильського, що, мовляв, "хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього". Як перший, заохочуючий зразок "Антології пам'яті", *Соціалістична культура* вмістила рідкісну фотографію Успенського собору Києво-Печерської лаври зі східної його сторони.

Знавці настирливо переконують, що радянський громадянин уміє вичитувати вістки з-поміж трафаретних газетних рядків, уміє знаходити у натаках завершені звороти, бачити світло у непроглядній темноті. Для нас, невтаємничених у штучно виведене тлумачен-

ня недоумовлених думок, читання радянської преси сполучене з непоборимою нудьгою. Правда, останніми часами, у зв'язку з "гласністю" і "перебудовою", радянська преса значно поцікавилася — спочатку там, у Москві, а згодом, несміло, у нас на ...периферії.

Снуючи міркування по нитці багатогранного розуміння висловів у радянській пресі, можна добачати глибший зміст у підписі під фотографією Успенського собору, вміщеного у *Соціалістичній культурі*. Він пояснює: "Під час тимчасової окупації Києва німецько-фашистськими загарбниками собор 1941 р. було висаджено у повітря". Зверніть увагу: "Під час тимчасової окупації Києва німецько-фашистськими загарбниками", а не так як завжди раніше: "Німецько-фашистськими загарбниками собор 1941 року було висаджено у повітря". Отже, допустиме вагання у тому, хто насправді висадив собор в повітря. Звичайно, повне вилікування від обговорюваного Драчем "склерозу" прийде тільки тоді, коли *Соціалістична культура* зможе надрукувати не половину, а цілу правду під фотографією Успенського собору: "Під час тимчасової окупації Києва німецько-фашистськими загарбниками собор 1941 р. було висаджено *більшовиками* у повітря".

Вітаючи почин *Соціалістичної культури*, я хочу запропонувати і свою долю до "Антології пам'яті", хоч вона у мене не зорова.

Коли говорити про історичні пам'ятки Києва, то у першу чергу вирізняються три архітектурні комплекси: Софія Київська, Києво-Печерська лавра і садиба Києво-Могилянської академії. Остання найбільше промовчувана, але не менше вагома: це ж колиска українського народу, його науки і культури у сучасному розумінні. Чому, в такому разі, стоїть вона запущена, осиротіла?

Недавно до редакції *Сучасності* завітала Божена Ольшанівська, голова організації Американці в Обороні Людських Прав в Україні, щоб поділитися своїми враженнями від участі у міжнародній конференції для обговорення проблем людських прав у СРСР, яку організував у грудні минулого року в Москві пресовий клуб "Гласность". У поворотній дорозі з Москви Божена Ольшанівська затрималася на декілька днів у Києві. Там 18 грудня 1987 р. вона мала нагоду бути на розширеному засіданні Комісії з питань охорони пам'яток архітектури і культури Спільки письменників України, на якій обговорювано складне становище, в якому опинився комплекс споруд колишньої Київської академії. На засіданні виступив з доповіддю співробітник Київського державного університету імені Тараса Шевченка Володимир Петрук, а в обговорюванні взяли участь С. Плачинда, М. Сагайдак, О. Силян, К. Стецюк, Марія Влад, М. Брайчевський. *Літературна Україна* з 7 січня 1988 р. у статті Петрука "Київська академія: сучасність перспективи" широко інформувала про це розширене засідання в Спільці письменників України.²

Божена Ольшанівська розказала, як на засіданні з великим обуренням присутні члени Спілки говорили про те, що на території садиби Київської академії тепер почали будову їдальні для війська, хоч ця садиба зараховується до історичних пам'яток Києва і як така охороняється державою. Незважаючи на те, бульдозери вже вирили котлован під фундамент чотириповерхової будови до одного з корпусів. Під час прокопування котлована викинуто людські кості з колись розташованого тут цвинтаря, навіть можливо, що похованого тут гетьмана Петра Сагайдачного. Будова ведеться не без згоди міських чинників і тому члени Спілки письменників і члени Українського культурологічного клубу вирішили спільно протестувати, а то й тримати стійки біля академії, щоб не допустити до дальшого вандалізму.

Ще 30 липня 1987 р. *Літературна Україна* у спільній статті М. Брайчевського, К. Стецюка, О. Апановича і З. Хижняка "Врятувати для століть" виступила на захист недоторканості архітектурного комплексу Київської академії, що після двадцятирічної перерви була знову порушена.³ Річ у тому, що двадцять років тому *Літературна Україна* в числі з 20 жовтня 1967 р. звернула увагу на загрозу майже цілковитої загибелі садиби академії. Редакція одержала понад тисячу листів з різних куточків України та з-за кордону. У висліді питання було розглянене відповідними органами і було ухвалено заборонити проєктовану перебудову садиби і взагалі будь-яке будівництво в її межах; вивезти з території садиби випадкові установи; створити на її основі культурно-освітній центр. Тоді територію садиби було оголошено заповідником. Але окрім обіцянок нічого не було зроблено і тепер знову почато незаконні будови. Щоб зрозуміти і відповідно оцінити становище, спочатку постараємося ознайомитися з сучасним станом садиби.

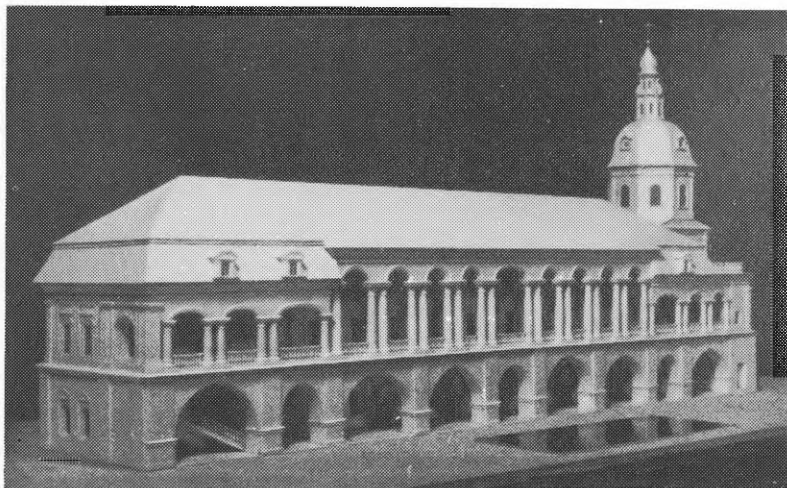
Коли спуститися униз на Поділ нещодавно реконструйованим Андріївським увозом, що разом з вулицею Зелінського стали сучасним творчим кварталом Києва, подібним до Грінч-Віллідж в Нью-Йорку, на теперішню Червону площу, відому в давнину як Контрактова і Олександрівська, або як Магістратський майдан, то перед нами, з її північно-західнього кутка, простягнеться у сторону Дніпра колишня Набережно-Микільська вулиця, 1972 р. перезвана на вулицю Григорія Сковороди. Тут, на просторі від вулиць Сковороди до Іллінської, та між Червоною площею і Волоською вулицею, містилася основна частина будівель Київського церковного братства, Богоявленського монастиря і Києво-Могилянської академії. Землю цю подарувала Київському братству 1615 р. передбачлива Гальшка Гулевичівна, дружина київського воєводи і мозирського маршалка Степана Лозки, для заснування на ній монастиря, притулку для віруючих та школи для дітей шляхти,

Богоявленська церква Братського монастиря, зруйнована 1934 р.

козацтва і мішан.

Ще недавно між вулицями Сковороди та Іллінською, на місці дерев'яної церкви Богоявлення з часів гетьмана Сагайдачного, стояла надзвичайної краси мурована церква, уфундована гетьманом Іваном Мазепою. Найновіші джерела вказують, що була вона збудована за плянами відомого архітекта, вихованця Київської академії Івана Зарудного в 1690-1693 рр., хоч донедавна вважали її творцем архітекта Йосипа Старцева. Богоявленська церква Братського монастиря служила храмом для студентів Київської академії, а довкруги неї ховали визначних достойників, професорів та взагалі славних людей, імена яких були пов'язані з життям академії. Тут були поховані гетьман Сагайдачний і

Старий корпус Київської академії у 1703-1740 рр., макет

відомий мандрівник та письменник Василь Григорович-Барський. Загальновідомим фактом є, що церкву Богоявлення зруйнували 1935 р. більшовики як небажаний український національний символ.

Росіянин Б. Мікорський, колишній науковий співробітник Української Академії Наук, так пише про загибель Богоявленської церкви:

Жорстокому, цинічному розгромленню було піддане українське барокко, представлене у Києві численними храмами. Про знищення мазепинського Миколаївського собору на Печерську говорилося вище. Не менш дошкульною втратою було зруйнування Братського монастиря (вірніше, Богоявленського собору) на Подолі. Цей факт не можна інакше характеризувати, як глум над українською культурою та історією.⁴

Напереді церкви Богоявлення, на краю Червоної площі, приблизно напроти місця, де тепер стоїть споруджений 1976 р. пам'ятник Сковороді скульптора Івана Кавалерідзе, був головний вхід до Богоявленського монастиря. Вів він через браму в триповерховій дзвіниці, збудованій київським будівничим, колишнім кріпаком Києво-Печерської лаври Степаном Ковніром і перебудованій 1829 р. архітектором Андрієм Меленським, який здійснював забудову Подолу після великої пожежі 1811 р. Дзвіницю зустріла та ж доля, що і церкву Богоявлення — її розібрано 1935 р. і згодом на подвір'ї монастиря збудовано чотириповерховий житловий будинок.

Київська академія і Братський монастир.

Малюнок К. Думітрашкова, 1840-1841 рр.

Ліворуч від місця, де пишалася Богоявленська церква, на розі вулиці Сковороди і Червоної площі, зберігся так званий Старий навчальний корпус академії. Мабуть, слово "зберігся" не цілком відповідне, бо хто пригадує будинок Київської академії, зображений на гравюрі з книги *Іфіка Ієрополітика* 1760 р. і на *Тезі на честь Прокопія Колачинського*, префекта Київської академії, 1705 р., роботи Івана Щирського, або навіть на створеній на їх основі емблемі Української катедри при Гарвардському університеті роботи Якова Гніздовського, той ледве чи пізнає славу будову. Теперішній її вигляд не тільки був спотворений 1868 р. замуруванням лоджії та галерії з подвійними колонами, але тоді у наслідок тенденційної реставрації зовсім утратив самотні риси бородковий споруди. Одноповерховий будинок, відомий ще з доби митрополита Петра Могили, згорів 1658 р. під час захоплення Києва польськими військами. Він був відбудований 1703 р., а в 1732-1740 рр. архітектором Іваном Шеделем було надбудовано другий поверх і споруджено конгрегаційну церкву з актову залю, де відбувалися філософські диспути і музично-драматичні вистави. Пожар 1811 р. сильно пошкодив будівлю і її відновили 1824 р. за проєктом Мелецького. Тепер у будинку міститься філія Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

На протилежній стороні Богоявленської церкви, на розі Червоної площі та Іллінської вулиці у 1822-1825 рр. за проєктом архітекта Людвіга Шарллеманя і під наглядом Мелецького був

збудований триповерховий Новий навчальний корпус, який після перебудови у 1863-1864 рр. архітектором Павлом Спаром отримав вигляд пізнього класицизму. На перших двох поверхах Нового навчального корпусу колись містилися аудиторії та мешкання викладачів, а на третьому — студентський гуртожиток. Від 1919 р. будинок знаходиться під військовою владою: під час революції тут містився штаб Дніпровської військової фльоти, а тепер — навчальний заклад.

У північній частині садиби, закритої вулицею Волоською, збереглися дотепер мури огорожі з будинком просфорні та інші історичні будівлі. Це, у першу чергу, Трапезна з церквою Святого Духа, сполученою пізнішою будовою з куховарнею і келіями 17-18 ст. Церква Святого Духа була збудована в 40-их роках 17 ст. і описана арабським мандрівником Павлом Алеппським. Спочатку тут була конгрегаційна церква Бориса і Гліба та академічна бібліотека, яка згоріла 1780 р. Після пожежі 1811 р. будова була перероблена за плянами Мелецького і тут на першому поверсі містилася трапезна з церквою, а над трапезною залею — бібліотека. На північ від церкви Святого Духа знаходяться палати настоятеля, а на схід — келії. Перші з 1781 р., а другі, новіші, з 1823-1879 рр. Посеред цих будівель і дерев невеликого парку стоїть соняшний годинник, виготовлений за проєктом викладача математики Київської академії француза Брульйона в кінці 18 ст. Київська академія, як загальноосвітня установа, була закрита 1817 р., а замість неї в її приміщені відкрито духовну семінарію, яку 1819 р. реорганізовано в Духовну академію. Ціле століття вона була єдиною православною богословською високою школою в Україні. До речі, її випускниками були письменник І. Нечуй-Левицький, композитор П. Коцицький, диригент О. Кошиць та інші. Київську духовну академію остаточно ліквідували більшовики 1920 р. і частину довколишніх будівель віддали під Подільську поліклініку, підлеглу обласному відділові охорони здоров'я. Тепер тут клінічна лікарня ч. 15 Подільського райздороввідділу.

У час зеніту свого розквіту Київська академія мала до 2,000 слухачів, які навчалися у вісьмох клясах упродовж 12 років. Студенти вивчали так звану слов'яно-руську, тобто тодішню літературну українську мову, церковно-слов'янську, польську, латинську, грецьку, старосврейську, німецьку та французьку мови, історію, географію, математику, астрономію, катехизис, піїтику, риторіку і діалектику, а від кінця 18 ст. — природознавство і медицину. Зрозуміло, що така велика і багатогранна установа не могла вміститися у межах вищенакресленої садиби. На Подолі ще збереглося декілька будов, зв'язаних з діяльністю Київської академії. Дві з них заслуговують на особливу увагу: це Стара бурса і Надбережно-Микільська церква. Обі будови — це твори видат-

ного українського архітекта Івана Григоровича-Барського, вихованця Київської академії, брата Василя Григоровича-Барського. У Київській академії вчили не тільки малярства, рисуноків і гравєрства, але й архітектури: до половини 18 ст. разом з математичними науками, а згодом як окремий предмет.

Коли піти вулицею Сковороди попри садибу Київської академії у сторону Дніпра і минути вулиці Волоську і Почайницьку, то, не доходячи до Набережно-Хрещатицької, колись Набережно-Микільської вулиці, побачимо один з небагатьох уцілілих зразків українського козацького барокко — Набережно-Микільську церкву, або як її ще називають, церкву Миколи Набережного. Була вона споруджена 1772-1775 рр. на місці давньої дерев'яної церкви. Набережно-Микільська церква вирізняється витонченістю архітектурних елементів фасадів та інтер'єрів і у 18 ст. мала фрески, виконані у стилі козацького барокко. Існує припущення, що старі фрески збереглися під верствою нових розписів з 1834 р. У 1861-1863 рр. поруч з церквою була збудована дзвіниця російським архітектором Михайлом Іконниковим у типовому російському "епархіяльному" стилі, чужому панорамі Подолу.

Відразу за рогом вулиці Сковороди, на Набережно-Хрещатицькій стоїть мурований будинок Старої бурси — колишнього гуртожитку учнів Київської академії. Як уже згадано, була вона збудована архітектором Григоровичем-Барським 1778 р. на місці дерев'яної, а 1816 р. розширена і перебудована архітектором Меленським. Під час пізніших реставрацій було збито з її фасаду барокове оздоблення і надано будівлі характеру стилю класицизму. Тут жив і навчався відомий композитор і оперний співак Семен Гулак-Артемівський. В 1819-1832 рр. у Старій бурсі містилася Духовна семінарія, а до середини 19 ст. — Києво-Подільське духовне повітове училище. Згодом тут тимчасово містився шпиталь. Тепер будівлю використовують заочний факультет Ленінградського інститут водного транспорту та навчально-курсіві майстерні суднобудівного і судноремонтного заводу. Поруч розташований Київський дослідно-експериментальний завод.

Приблизно напроти Старої бурси, на розі вулиць Набережно-Хрещатицької та Іллінської, збереглася Іллінська церква, збудована 1692 р. на місці, де за літописом 945 р. була перша на Україні дерев'яна церква, в якій представники князя Ігоря приймали присягу від греків з приводу підписання миру. Мурована церква у пляні повторює дерев'яну. До Іллінської церкви прибудована Мала бурса, де жили найбільш студенти Київської академії.

Здавалося б, що всі вищезгадані споруди повинні охоронятися державою як архітектурні та історичні пам'ятки у повному значенні цього слова. Однак, на велике здивування, довідуємося з відповіді якогось чиновника Київського міськвиконкому М. Жарикова (однієї

з трьох офіційних відповідей на згадану статтю "Врятувати для століть" у *Літературній Україні*), у якій він пише, що з усіх будівель ансамблю садиби Київського братства та академії, лише один Старий академічний навчальний корпус є пам'яткою загальносоюзного значення, а інші вважаються пам'ятниками республіканськими.

Ще більше здивував мене факт, що статусом загальносоюзних пам'яток у Києві удостоєні лише найвизначніші об'єкти — Софійський собор, Печерська лавра та Андріївська церква. Про це не без огірчення розказує пропагатор надання статусу заповідника Київській академії, кандидат історичних наук Михайло Брайчевський у статті "Відповідальність — поняття конкретне" у *Літературній Україні* з 29 жовтня 1987 р.⁵

"Чи, може, Микола Леонідович думає, — питається Жарикова Брайчевський, — що нищення пам'яток республіканського значення дозволене кимось?! А якщо ні, то для чого взагалі про це писати?"

Правда, ми знаємо краще — ніякий статус не врятував від знищення двадцять одну церкву й собор у Києві протягом 1929–1936 рр., у тому числі і Богоявленську церкву Братського монастиря. Тільки тепер пишуть про це Олесь Білодід і Віктор Киркевич у статті "Пам'ять совісті: довга дорога до храму мудрості" у журналі *Україна* з лютого 1988 р., оплакуючи розстріляного у сталінських таборах 1937 р. захисника Михайлівського Золотоверхого собору Миколу Макаренка і вказуючи на Володимира Балицького, керівника Спеціальної комісії у справі ліквідації культових споруд НКВД УРСР як виконавця та ініціатора варварських злочинів.⁶

Що ж такого особливого в садибі Київського братства, Богоявленського монастиря і Київської академії, що їх обов'язково треба "врятувати для століть"?

Навіть якщо повірити прийнятому радянською історіографією припущенню, що з нашої Русі виникли російська, українська і білоруська народності, то головну роль у цьому процесі треба признати Київській академії. Вона ж бо закріпила сучасну українську культуру! Тому варто тут пригадати декілька відомих фактів.

У Києві приблизно 1615 р. виникло Київське братство — громадська організація, яка поставила собі за мету поборювати польський колонізаційний наступ, що разом з економічним висискуванням нашого населення загрожував цілковитим занепадом Православної Церкви в Україні. До Київського братства, побудованого на демократичних засадах, вступило багато міщан, козацтва, української шляхти і православного духовенства, а головно Військо Запорізьке з цілою Січчю, очолюваною тоді Петром Конашевичем-Сагайдачним. Завдяки цьому, Київське братство

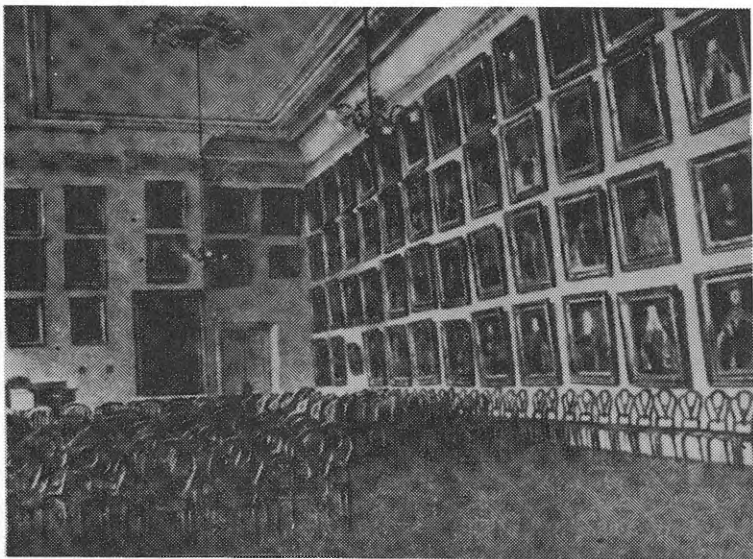
скоро перетворилося в сильну і впливову організацію. Вже з самого початку існування, велику увагу воно присвячувало поширенню освіти і з цією метою заснувало Київську братську школу на взірць тоді вже існуючих Острозької академії, заснованої князем Константином Острозьким, та Львівської братської школи, діяльність яких, на великий жаль, припинилася раніше Київської. Першими редакторами Київської братської школи були Йов Борецький, Мелетій Смотрицький і Касіян Сакович. За ініціативою митрополита Петра Могили до Київської братської школи 1632 р. приєднано створену рік раніше Лаврську школу. Об'єднану школу названо Києво-Могилянською колегією. Була вона на рівні з західними школами з академічним рівнем навчання і називалася "колегією", а не "академією" лише тому, що не мала окремої богословської кляси, як це належалося академіям, хоч у ній вчили богослов'я у філософській клясі. Першим ректором Київської колегії був Ісає Трофимович-Козловський, вчитель Львівської братської школи.

Тільки 1689 р. у Києво-Могилянській колегії відкрито богословську клясу і вона одержала титул академії. Тому що це сталося за гетьманування і завдяки клопотанню гетьмана Івана Мазепи, який після короткого занепаду академії подбав про її розбудову і піднесення в ній навчального рівня, її часто називають Мазепинською. Між іншим, сам Мазепа був вихованцем Києво-Могилянської колегії, як і гетьмани Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Самойлович, Пилип Орлик і Петро Полуботок. Гетьман Богдан Хмельницький підтримував Київську братську школу матеріально, про що згадано в його універсалах 1651 та 1656 рр.

Після Полтавської битви 1709 р. Київська академія переживала занепад, але за часів київського митрополита Рафаїла Заборовського знову настав період розквіту. За гетьманування Кирила Розумовського були спроби перетворити Київську академію на університет, але російський уряд поставився до того негативно. Більше того, 1786 р. маєтки Братського монастиря, з яких утримувалася Київська академія, були секуляризовані, що відібрало у неї матеріальну основу існування. 1834 р., коли у Києві засновано Володимирський університет (сучасний Київський Державний університет імені Т. Шевченка), були думки якось зв'язати його з тоді ще живою традицією вже формально закритої Київської академії, але це також не було до вподоби російському урядові.

Зацікавленим історією Київської академії, через брак справді монументальної праці на цю теми, пропоную книжечку Зої Хижняк *Києво-Могилянська академія*,⁷ яка вийшла у Києві вже двома накладками.

Володимир Петрук у згадуваній статті "Київська академія: сучасність і перспективи" наводить цікавий перелік виставок, які

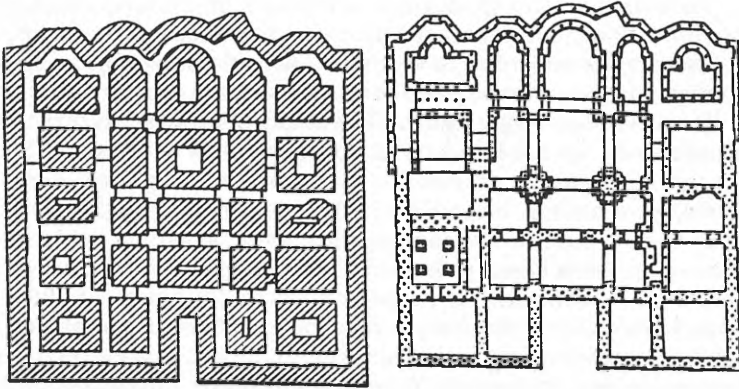

Конгрегаційна зала в Старому корпусі Київської академії

можна було б влаштувати у приміщеннях садиби Київської академії. Ось деякі з них: "Київська академія і розвиток бібліотечної справи на Україні", "Історія освіти і науки в Україні", "Київська академія в юридичних актах і документах", "Київська академія і розвиток педагогіки на Україні у 17-18 ст.", "Київська академія і становлення театрального мистецтва на Україні у 17-18 ст.", "Київська академія і українська музика 17-18 ст.", "Київська академія і українське мистецтво 17-18 ст.", "Київська академія і становлення стилю українського барокко" тощо.

Ще у квітні 1985 р. О. Компан у статті "І не забудьмо Гальшку" в *Літературній Україні* порушила справу увічнення пам'яті видатних діячів науки і культури, життя яких було пов'язане з Київською академією, створенням скульптурної галерії, своєрідної української Вальгалії, прикрашеної погруддями.⁸ Досить сказати, що в енциклопедичному довіднику *Київ* під гаслом "Київська академія" названо близько 110 видатних діячів мало не всіх галузей життя: державних, військових, дипломатичних, наукових, освітніх, музичних, медичних тощо.⁹ Таку галерію, "Святиню слави" можна відкрити в одній з колишніх будівель Київської академії, не кажучи вже про відбудовану з цією метою Богоявленську церкву.

У Києві серйозно говорять і домагаються перетворити садибу Київської академії та пов'язані з нею будівлі у Державний історико-культурний музей-заповідник "Київська академія", підпорядко-

Пляни фундаментів Успенського собору Печерської лаври:
ліворуч стрічковий проєкт і праворуч пальовий проєкт

ваний Академії Наук УРСР. Вісню майбутнього музею-заповідника мала б бути вулиця Сковороди від Червоної площі до Набережно-Хрещатицької вулиці над Дніпром. Будовам, колись пов'язаним з життям Київської академії, треба було б повернути такий вигляд, яким він був у кращі дні їхнього існування. Це особливо відноситься до Старого навчального корпусу і будинку Старої бурси, а також і до самої вулиці Сковороди і, очевидно, до таких історичних споруд як церкви Миколи Набережного, Іллінської і Святого Духа. Треба звільнити усі приміщення від теперішніх установ, щоб могли приступити до максимального відтворення колишніх аудиторій, кабінету ректора, залі конгрегацій тощо. У відбудованих приміщеннях мали б міститися бібліотека Академії Наук УРСР, Педагогічний музей, виставкові зали, аудиторії, в яких могли б відбуватися урочисті академічні святкування. У церкві Миколи Набережного мав би бути музей, присвячений творчості архітекта Івана Григоровича-Барського і взагалі добі українського козацького барокко.

Чи зуміють кияни зреалізувати свій великий задум до 1990 р., коли будемо святкувати 375-річчя заснування Київської академії?

*

Коли вже друкувалося березневе число *Сучасности*, а в ньому моя стаття "Ще про відновлення Успенського собору в Києві", наспіли нові вістки про події навколо обговорюваної в ній теми. В основному не сталося ніяких змін і далі існують два погляди на цю проблему, хібащо міркування, (суперечки і пропозиції загострилися, в наслідок чого можна устійнити деякі подробиці, здебільша технічного порядку. Власне про них хочу тут коротко розказати у межах доповнення до моїх статтів "З радістю журба обнялася"¹⁰ і "Ще про відновлення Успенського собору в Києві"¹¹.

Наприкінці 1987 р. в Києві відбулося об'єднане засідання президій правлінь Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії та культури і його Київської організації з питання розгляду проєкту відновлення пам'ятки архітектури 11-18 ст. Успенського собору Києво-Печерського історико-культурного заповідника, що проходило під головуванням академіка Петра Тронька і з участю чи не всіх тих, які мають будь-яке відношення до відновлення собору. На засіданні був присутній голова правління Українського відділення Радянського фонду культури поет Борис Олійник, організації яка набирає в Україні щораз більшого значення і про яку напевно ми ще не раз почуємо. 28 лютого 1988 р. у Республіканському будинку літераторів відбулося засідання, на якому спеціалісти київських наукових і проєктних установ обговорювали проблеми реставрації Успенського собору. Головував Сергій Плачинда.

На жаль, незважаючи на "гласність", до нас не доходять з України обласні та районні газети. Видно цей привілей мають тільки республіканські видання. Тому я не міг ознайомитися з усім наявним матеріалом, наприклад, не міг прочитати статті про відновлення Успенського собору відомого мистецтвознавця Григорія Логвина "Відомчі відсебеньки" у *Вечірньому Києві*.¹² Силою обставин буду тут спиратися на відомості зі статті Сергія Плачинди "Котлован чи 800 паль" і Віктора Грабовського "Успенський собор і пам'ять історії", надрукованих у *Літературній Україні*.¹³

Сучасна полеміка відновлення Успенського собору зосереджена навколо технології реставраційних робіт, зокрема на двох способах конструкції чи підсилення фундаментів. На мою думку, самі проблеми дослідження, упорядкування, відновлення і збереження цілої Печерської лаври є самозрозумілими і обов'язковими і не мають прямого відношення до відновлення Успенського собору, а повинні бути негайно виконані, незважаючи на те, яка метода буде застосована для будови фундаментів самого собору.

Відомо, що кожна будова спочиває на фундаменті, метода конструкції якого залежна від несучої здатності ґрунтів, на яких вона споруджена, і від ваги самої будови. Передбачувана вага відновленого Успенського собору виносить 35 тисяч тонн, тиснення ваги на погонний або лінійний (вимірюваний у довжину) метр фундаменту — 70 тонн, а 400 тонн на пілон, тобто фундамент колони, яка служить опорою для арок і склепінь.

Під Успенським собором, площа якого має приблизно 45х45 метрів, як і під цілою Печерською лаврою, іде 10 метровий шар лесу, ґрунтоутворюючої гірської осадочної породи, нанесеної водою, до складу якої входять пісок і глина. Накопичення вологости діє на лесові ґрунти так, як крапля води на грудку цукру.

Цілий масив лесового ґрунту може посунути на твердшій спідній материковій верстві, що і загрожує цілій Печерській лаврі у випадку надмірного зволоження.

Перед реставраторами Успенського собору, крім труднощів, спричинених природними умовами, стоїть завдання максимально зберегти для майбутнього залишки не тільки уцілілих руїн, але й поховань, які відбувалися у межах собору і у безпосередньо прилеглий до нього садибі упродовж 700 років, а можливо і раніше. Треба взяти до уваги і стан старого фундаменту собору 11 ст., його поширень у 17 ст., а також стан залишків стін східної частини собору і однієї апсиди, завершеної куполою. Фундамент собору постраждав в епіцентрі вибуху 1941 р. в північно-західній частині. У південній частині фундаменту 11 ст. є тріщини і зсуви, що їх дослідники пов'язують зі землетрусом 1230 р., в наслідок якого впала південна стіна собору. Тоді фундамент був зміцнений бутовим муруванням з будівельного каменю. Для посилення міцності і стійкості собору, в 14 ст. були додані контрфорси, вертикальні виступи стін. Помимо усіх тих заходів у стінах Успенського собору систематично з'являлися тріщини і у 19 ст. собор щорічно ремонтували.

Як я вже згадував, існують два проєкти закріплення основ Успенського собору: стрічковий і пальовий. Проєкт відновити собор виключно на залишках фундаменту без підсилення, очевидно, виявився ненадійним і про нього можна говорити лише на сантиментальній площині. Звичайно, можна принципово відкинути усяку відбудову і задовольнитися консервацією руїн собору в такому стані, в якому вони є нині. Можливо, ця розв'язка має свою логіку.

Перший, стрічковий проєкт, підтримуваний Українським товариством пам'яток історії та культури і багатьма ученими, мистецтвознавцями та літераторами, рекомендує підсилити існуючий фундамент, "вдягнувши" його у залізобетонну "сорочку". Для цього треба вирити у ґрунті поруч старого фундаменту рови шириною 2,5 метра і глибиною до 3,5 метра і залити їх бетоном. Практично це зводиться до того, що новий залізобетонний фундамент займе майже всю площу під собором (дивись плян стрічкової основи). Дійсно, за цим проєктом старий фундамент збережеться, але доступ до нього буде цілком закритий для сучасних і майбутніх археологів і якінебудь дослідження будуть можливі лише після звільнення його з-під нової будови.

Якщо за першим стрічковим проєктом фундамент мав би бути закладений у лесовому ґрунті і тим самим наражений на властиву йому нестабільність, і навіть після упорядкування заводнюючих проблем, то другий, пальовий проєкт пропонує укріпити фундамент на палях, які сягатимуть твердої материкової верстви

грунту. Цей проєкт, розроблений інститутом "Укрпроект-реставрація", підтримуваний інженерами та урядовими чиновниками, пропонує закласти 795 свердлоін'єкційних палів діаметром близько 0,3 метра на глибину 21,5 — 23,3 метра. Треба підкреслити, що після останнього варіанту проєкту палі мають бути свердлоін'єкційні, не ударного і не вібраційного, як пропоновано раніше, а обертового свердлення. Палі вкручуватимуться вертикально крізь фундамент, а де збереглися соборні стіни, палі підуть похило (дивись плян пальової основи). Автори проєкту кажуть, що свердління палів цією метою не буде мати жадного небажаного ефекту на інші споруди Печерської лаври. Негативним є те, що пронизання старих основ такою великою кількістю палів може їх цілком знищити. Розрізненість і нескоординованість плянування згубно впливає на цілий задум відбудови Успенського собору і загрожує його занеханням.

Якщо немає одностайности у вирішенні щодо вибору проєкту фундаменту, то ще гірше стоїть справа з відновленням наземної частини собору. Панує думка, що відновлення Успенського собору, задумане лише як відтворення композицій, — історичної цінности не становитиме, тому наземні конструкції можуть бути легкими, без використання тривкіших матеріалів, таких як залізобетон і монолітна цегляна кладка. Цілий проєкт зводиться до створення макету собору павільйонного типу. Дехто жартома називає такий проєкт "фантазією з фанери" і домагається повноцінного відновлення пам'ятки — споруди, яка має бути довговічною. На жаль, в усіх тих міркуваннях, суперечках і пропозиціях дуже мало місця присвячується цілості відновлення Успенського собору.

*

У березневному числі *Сучасности* був опублікований "Відкритий лист до Бориса Олійника" від Ярослава Розумного, професора Манітобського університету у Вінніпезі, в якому автор листа пригадує письменникові, між іншим, і справу спорудження пам'ятника Т. Шевченкові у Львові, яку він порушив під час публічної дискусії на "Шевченківських читаннях" у Манітобському університеті ще в 1983 р.¹⁴ Тоді Олійник так відповів: "Буде, буде, вже й пляни є".

Питання про спорудження пам'ятника Шевченкові у Львові проф. Розумний повторив два роки пізніше, у 1985 р., біля Шевченкового пам'ятника у Вінніпезі, місті-побратимі Львова. Згодом виявилося, що Олійник дійсно порушив справу львівського пам'ятника на партійному з'їзді у Москві, де його пропозицію спорудити пам'ятники поетові у Львові та Ленінграді делегати прийняли одногосно. "Чому московське голосування не реалізується?" — питає Розумний.

Квиток-цеглинка за 2 карбованці на добродійний концерт Львівського відділення Українського фонду культури 30 січня 1988 р. дохід з якого призначений на спорудження пам'ятника Шевченкові у Львові.

Відкритий лист Розумного до Олійника датований 13 листопада 1987 р., і не його вина, що він появився в журналі з деяким запізненням. Сьогодні події в Україні назрівають швидше, можливо, вішуючи прихід якоїсь справжньої перебудови.

У київській *Літературній Україні* з 25 лютого 1988 р. появилася невеличка стаття "Учнівський внесок" Н. Охмакевича з світлиною про один з днів праці у київському Українському фонді культури.¹⁵ На світліні троє школярів 189-ої середньої школи міста Києва І. Сизий, С. Матюх і В. Глоба серед працівників Українського фонду культури.

Що такого надзвичайного зробили троє хлопців, щоб потрапити на першу сторінку органу правління Спілки письменників України?

Було це напередодні свята Нового року. Хор молодших школярів вирішив зашедрувати у себе в школі, щоб усім, і молодшим, і старшим, показати, які славні традиції були у наших пращурів. Після шедрування у торбині міхоноші знайшлися 17 карбованців 59 копійок. Хлопці вирішили передати їх Українському фондові культури на спорудження пам'ятника Шевченкові у Львові.

Тепер можна бачити як виглядають справи в "верхах" й на самих "низах". Цікаво довідатися більше про працю над спорудженням довгоочікуваного пам'ятника.

Це бажання у дечому заспокоює інтерв'ю "Створити пам'ятник, гідний Кобзаря" в *Літературній Україні* з 10 березня 1988 р., проведене Володимиром Татаренком з поетом Романом Лубківським, головою правління Львівської обласної письменницької організації і членом організаційного комітету у справі спорудження пам'ятника Шевченкові у Львові.¹⁶

З розповіді Лубківського довідуємось, що думка про спорудження пам'ятника Шевченкові у Львові виникла понад століття тому. Ідею спорудження пам'ятника біля будинку Наукового товариства імени Шевченка відстоював Іван Франко.¹⁷ Польська міська влада у проханні відмовила, мовляв, "Це місце наше і ніяк не відповідає звеличникові гайдамаччини". Хоч рішення про спорудження пам'ятника приймалися кількаразово, лише минулого року почалися конкретні заходи, які несподівано натрапили на труднощі. Поперше, брак відповідного проєкту. Жюрі конкурсу на чолі з архітектором З. Підлісним, розглянувши запропоновані проєкти пам'ятника вибрало дев'ять і відзначило їх третіми нагородами. Перша, друга і заохочувальна не були присуджені. Тепер зформувався новий Республіканський комітет і жюрі під егідою Міністерства культури УРСР і Львівського облвиконкому, який має звернутися з відповідною пропозицією до ширшого кола проєктантів і оголосити новий конкурс.

Подруге, не було визначено місця на спорудження пам'ятника і дотепер ще не прийнято відповідного рішення, хоч існує з десяток пропозицій. Найвідповіднішими з них є Галицька площа, проспект Леніна (біля Театру опери і балету імени І. Франка) та сквер біля вулиці Радянської (колись Чарнецького, де містився будинок НТШ). Зформовано комісію для вибору остаточного місця під пам'ятник.

Львівський пам'ятник Шевченкові буде створений на кошти громадськості, тобто з пожертв поодиноких громадян і проведених збірок, чим займається Український фонд культури та його обласні організації. Вже тепер зібрано понад 280 тисяч карбованців. Першу більшу пожертву зробив ще 1981 р. слюсар-пенсіонер М. Никельський, давши зі своїх ощадностей 2 тисячі карбованців. Пожертви надходять з усіх закутків України, і навіть від українців з Канади і США. Серед жертводавців знаходимо прізвища таких українських письменників як О. Гончар, Д. Павличко та інші. З цією метою організуються добровільні концерти, авторські вечори тощо.

Цікавим в інтерв'ю Лубківського є те, що, на його думку, новий образ Шевченка має бути якимось особливим, автори не мають права повторювати вже відоме або домагатися зовнішньої

схожості з Шевченком. У ньому мусить бути втілена мистецька метафора. Наприклад (але не обов'язково), така як у пам'ятникові скульптора Сергія Литвиненка на могилі Франка, або Теодозії Бриж на могилі Соломії Крушельницької. Одним словом, пам'ятник можна і треба потрактувати "модерно". Це тому, що час гласности дає можливість талановитим людям запроєктувати пам'ятник Шевченкові таким, якого раніше не можна було зробити, і то не тільки тим, які проживають у Львові та в Україні, але і в Канаді, США та інших країнах світу. Це неформальний виклик і українським мистцям за кордоном.

1. І. Драч, "Культура — це наша совість", інтерв'ю провів С. Тримбач, *Соціалістична культура* (Київ), січень 1988.

2. В. Петрук, "Київська академія: сучасність і перспективи", *Літературна Україна* (Київ) 7 січня 1988.

3. М. Брайчевський, К. Стецюк, О. Апанович, З. Хижняк, "Врятувати для століть", *Літературна Україна* (Київ), 30 липня 1987.

4. Б. Микорський, *Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934-1936 годах* (Мюнхен: Институт по изучению истории и культуры СССР, 1951), стор. 12.

5. М. Брайчевський, "Відповідальність — поняття конкретне", *Літературна Україна* (Київ), 29 жовтня 1987.

6. О. Білодід і В. Киркевич, "Пам'ять совісті: довга дорога до храму мудрости", *Україна* (Київ), лютий 1988.

7. З. Хижняк, *Києво-Могилянська академія* (Київ: В-во Київського університету, 1970).

8. О. Компан, "І не забудьмо Гальшку", *Літературна Україна* (Київ), 25 квітня 1985.

9. *Київ*, Енциклопедичний довідник (Київ: Українська Радянська Енциклопедія, 1981), стор. 251.

10. Б. Певний, "З радістю журба обнялася", *Сучасність* (Мюнхен), червень 1987.

11. Б. Певний, "Ще про відновлення Успенського собору в Києві", *Сучасність* (Мюнхен), березень 1988.

12. Г. Логвин, "Відомчі відсебеньки", *Вечірній Київ* (Київ), 29 листопада 1987.

13. С. Плачинда, "Котлован чи 800 паль" і В. Грабовський, "Успенський собор і пам'ять історії", *Літературна Україна* (Київ), 25 лютого 1988.

14. Я. Розумний, "Відкритий лист до Бориса Олійника", *Сучасність* (Мюнхен), березень 1988.

15. Н. Охмакевич, "Учнівський внесок", *Літературна Україна* (Київ), 25 лютого 1988.

16. Р. Лубківський, "Створити пам'ятник, гідний Кобзаря", інтерв'ю провів В. Татаренко, *Літературна Україна* (Київ), 10 березня 1988.

17. "Хроніка", *Літературно-науковий вісник* (Львів), 1899, т. 5, стор. 200.

РОЗДУМИ НАД ФІЛЬМОМ «ВЕЧІР НАПЕРЕДОДНІ ІВАНА КУПАЛА»

Ліда Палій

Недавно перед моїми очима промайнули кадри художнього фільму *Вечір напередодні Івана Купала*. Хотіла б поділитися з читачами враженнями, які залишилися після перегляду в Торонто цього цікавого, однак дещо складного твору.

Режисером і сценаристом стрічки є Юрій Ілленко, той самий, що був кінооператором відомого нині на весь світ фільму *Тіні забутих предків*. *Вечір напередодні Івана Купала*, фільмований ще у 1968 р., появився кілька разів на екранах України і зник на довгі роки, відлежуючись на полицях кіноархівів. Знайдений після двадцяти років фільм не втратив свіжости й "модерности".

Для деяких глядачів, не ознайомлених з творчістю сучасного кіна таких режисерів як Тарковський, чи дещо давнішими речами Буньєля, Бергмана, Антоньоні, фільм може бути незрозумілим. Особливо важко сприйняти цей твір глядачам, які привикли до голлівудських фільмів з прямою сюжетною лінією чи до телевізійних "міні-серій", продукованих виключно для скороминучої розваги.

Модерний фільм, як і модерне малярство чи поезія, вимагають від глядача чи читача чуттєвого сприймання, примушують до активної співпраці його уяви і до відчуження твору на свій лад.

У фільмі *Вечір напередодні Івана Купала* режисер вплив багато метафор, символів, снів, привидів, галюцинацій разом з реальними подіями. Ілленко зробив це так уміло, що часто перехід від реальності до казки стає непомітним. Мистецький фільм, як сказав сам режисер, "слід відчувати серцем і душею", а не намагатися "розуміти". Сюжет фільму не може бути відбиткою написаного слова, бо це інша ділянка мистецтва і вимагає відмінного засобу побудови образу. В модерному кіні режисер намагається проникнути в глибину життя, в людську душу не тільки при допомозі слова, але особливо завдяки зоровим ефектам і музиці.

Фільм складається з ряду вигаданих образів, на перший погляд не пов'язаних між собою. Кадри не пливають завжди у хронологічному порядку, іноді навіть щось залишається недомовленим. Режисер не намагається відтворити для нас реальність, він хоче, щоб глядач був свідомий того, що перед ним тільки фільм-ілюзія. Тому то часто бачимо перебільшення, як, наприклад, у ставленні персонажів до малих, ніби двовимірних хаток, вітряків чи церков.

Камера Ілленка суб'єктивна, часом переходить з образу, баченого з точки зору глядача, до образу, баченого кимось з

персонажів. Режисер не хоче, щоб глядачі ідентифікували себе з героями фільму.

Музика фільму, базована на народних мотивах, пов'язана з акцією і підкреслює настрої сюжету: спочатку мелодії пасторальні, що згодом переходять у трагічні мотиви.

Сюжет фільму *Вечір напередодні Івана Купала* частинно побудований за однойменною повістю Миколи Гоголя. Про це Ілленко пише так: "Сам світ М. В. Гоголя, тісно переплутаний, у своїй свідомості, з українською народною казкою, піснею, вертепом, і став тією відправною автономною реальністю, про яку зроблено фільм. Скорше за все це варіації на теми оповідань М. В. Гоголя і українських народних казок."¹

Конфлікт має коріння не тільки в народній українській мітології, але й західноєвропейській (Фавст), в якій герой продає чортові душу в заміну за земні скарби.

На початку фільму на тлі пасторальних краєвидів бачимо чисте, ідилічне кохання. Зразу, однак, у глядача появляється передчуття трагедії, бо Петро (Борис Хмельницький) наймит, а Пидорка (Лариса Кадочникова) — дочка заможного господаря.

Акція починається жвавим гоголівським гротеском і веселощами. Все переплетене народним, іноді дещо грубуватим гумором (Пидорка кидає порося в комин хати, де її батько сидить з польським панком, за якого він хотів посватати дочку. В іншому місці батько комічно замотується ввесь у сіті з рибами, побачивши, як Петро голубить Пидорку над річкою.) По-гоголівськи у фільмі являються фантастичні ества: відьми, чорти, домовики. Помітне свідоме перебільшення у жестах персонажів, а також в інтенсивності кольорів.

Коли закохані усвідомлюють, що їм не дозволять поборатися, бачимо їхню розпач у сильних зворушливих кадрах. Вночі у лісі Пидорка виливає свій жаль перед малим братом Івасиком, а трагічний монолог Петра перетворюється майже в речитатив, у спів.

У селі тоді появляється Басаврюк — чорт у людській подобі. Він, козарлюга у червоному жупані, спокушує чоловіків до пиятики, бешкетування і богохульства. Він — втілення всього зла, що є в людині. Басаврюк намовляє нещасного Петра зірвати в яру цвіт папороті у святоіванську ніч і обіцяє йому за те міхи золота.

Фільмові кадри з нічного яру віддзеркалюють таємничість і не-самовитість надприродних сил. Огненні кола точаться з берегів у Дніпро, все кружляє, шаліє. Дівчата танцюють кругом Петра.

Коли Петро наближається до квіту папороті, ввесь екран променіє жовтим кольором — кольором золота, спокуси, безумства і пекельної сірки. По квіт сягають й інші руки. Петро не дає ради. Тоді чорний кіт перетворюється в чарівницю і нашіптує

Петрові, що він тільки тоді дістане золото, як проллє людську кров. Відьма приводить Івасика, Пидорчиного брата. Петро в розпачі ошаленіло розмахується ятаганом. На місці Івасика появляється деревце, на якому замість листя мерехтять монети. Коли Петро грішить в такий жажливий спосіб, увесь світ змінюється, людські обличчя, зфільмовані у негативних кольорах, видаються несамовитими — зеленими, синіми. Усе стає несусвітно страхітливим. Шуми реального світу переростають в напружені музичні звуки.

Після цієї ночі Петро зовсім забуває, що сталося, однак не знаходить спокою.

Відбувається весілля. Молода пишно вдягнена, у дворянському жупані (строї у фільмі багаті й вишукані, подібно, як їх в деталях описує Гоголь). Дещо дивна сцена, коли весільні гості, неприродно скупчені на маленькому острові посеред Дніпра, прощаються з молодятами, які відпливають човном. Човен, однак, пливе, наче без цілі. Петро вже помітно затурбований.

У наступних кадрах режисер намагається показати глядачеві те, що діється в душі Петра. Він не хоче відвертати нашу увагу зайвими діями і деталями. Ми бачимо похнюпленого Петра, що сидить на мішках зі золотими монетами посеред пустої хати. Стіни розмальовані перебільшено великими народними орнаментами. Узори змінюються, під кінець покривають усю стіну. З'являються наче намальовані предмети з минулого — риба, хліб, скрипка з порваними струнами, зломаний ятаган, гроші...

Важливими стають думки Петра, сюжетні повороти в минуле, в пошукуванні за тим, що сталося і намагання пригадати, якою ціною він купив золото. Ритм фільму тут нерівний, рвучкий, віддзеркалює неспокій душі героя.

Петро не може примиритися зі своїм сумлінням. Думками шораз повертається до сцени у корчмі, де він договорився з чортом Басаврюком. Петро бачить корчмарку і Басаврюка, який літає під стелею і голосно регоче. Картина рветься, тоді Петро кілька разів пригадує, як він вночі продирався урвищами якогось неземного красвиду. Він намагається звести все до купи, зрозуміти свою зруйновану душу. Йому являються маленькі церкви, розкинені на горах, чути дзвони, неприродні, наче в іграшках, за ним ганяють вночі чорноризі священики (ролі виконують карлики) — це Петрове сумління нагадує йому, що він поповнив якийсь страшний гріх.

Сидячи на мішках золота, Петро старіється, поростає волоссям, сивіє, однак далі не може пригадати злочину. По хаті розпускає раків з засвіченими на спинах свічками. Ми усвідомлюємо собі, що Петро божеволіє. Він, мов Юда, пересипає монети, гроші громадаються надмірно великою купою посеред хати. Тоді наче

зривається вітер, монети вирують, перетворюються в золоте осіннє листя.

Пидорка стає мовчазним свідком, не хоче розуміти, що сталося. Вона вірить, що Івасика вкрали цигани. Пидорка мимоволі стає співвинною у злочині. Вона боїться втратити Петра і багатство, тому й не питає, звідкіля взялося золото. Вона нещаслива, старіється, стає мовчазливою, часто стоїть у дверях і затурбовано дивиться на Петра.

Перед очима Петра врешті стає відьма і він пригадає свій злочин. Від мук сумління він згоряє на місці. Пекельний огонь поглинає його. Хата палає разом з Петром, золото перетворюється в черепки.

Пидорка голосить над купою попелу, що осталась від Петра. Жінки, що виглядають з-поміж недогорілих брусів, радять їй піти на прощу до Лаври і взяти Петрів попіл: може там станеться чудо і він оціліє...

Пидорка загортає попіл і сокиру, що осталась по Петрові, у вишивану хустину і йде в дорогу. Тут уже сценарій Ілленка зовсім відхиляється від повісти Гоголя.

Проша Пидорки — це спершу її покута, шукання очищення. Вона несе клунок у руках, мов дитину. Дорога важка. На мочарах біля Дніпра верхи женуться за нею татари (в одного з них обличчя всеприсутнього Басаврюка). Коні довго не можуть догнати жінку, кадр протяжний наче сон-мариво. Татари тут, мабуть, символізують знущання над Україною. Чи Пидорка стає символом України? Чи вона несе хрест? Дивно тоді звучить у фільмі західно-європейська музика, композиція у стилі Гайдена. Може це має нагадати, що десь на Заході цивілізація, а у нас такі жахіття...

У наступних кадрах жінка напівжива, перекинена через сідло татарина. З її клунку висипається на траву попіл. Трава стає попеляста, весь екран сивіє кольором смерті.

Пидорка мандрує далі, але це вже зовсім знищена жінка-тінь. І з покутниці вона перетворюється на великомученицю. Вона відчиняє двері придорожньої хати, а за дверима бачить інший краєвид, інший образований і часовий вимір. Сідає на порозі цієї двовимірної будівлі й наче кормить загорнуту у рядно сокиру.⁶

В цю частину фільму Ілленко вводить вертепне дійство, яке відтворює увесь сюжет. Він знову повертається до гоголівської сатири. До села, в якому на горбах розсипані хатки мов іграшки, заїжджає "повозкою" Потьомкін, а в нього у руках маленька, мов лялька, цариця Катерина. Цариця пискливим голосом випитує, чому селяни не танцюють і не співають. Катерина, мабуть, також наслана чортом.

Під час Пидорчиної мандрівки бачимо знову сюжетні повороти, тепер уже до її щасливих хвилин з Петром. Бачимо образ майже

з картини Шагала, в якому вона й Петро ширяють під стелею хати, бачимо також "шагалівські" сині корови на червоних горах. Пидорка пригадує себе щасливою, молодою, як вона йде полями червоних маків і усміхається до Петра.

Кадри у Лаврі темні, холодні. Зеленаві кольори віддзеркалюють вологість стін печер. Численні свічки освічують обличчя знизу. Порваними брудними залишками хустини Пидорка завиває голови прошаків і калік. Це, мабуть, її остаточне відкуплення від гріха.

Увесь фільм визначається сильною інтенсивністю дії, калейдоскопом кольорів і звуків. Особливо колір стає носієм емоцій.

Іван Драч пише про цей фільм: "Вражає розмах режисерської фантазії — химерної, завжди винахідливої — у кожному кадрі. Якби фільм класифікувати — цей режисерський фільм закросний замашно, щедро, витончено. Вулкан вивергає і попіл, і золото".²

Вечір напередодні Івана Купала незвичайно глибокий і філософський фільм, в якому герої зважують добро і зло, вину і кару.

1. Юрій Ілленко, "Післямова до фільму", *Наука і культура*, Київ, 1968.

2. Іван Драч, *Духовний меч* (Київ: В-во "Радянський письменник", 1983).

РОЗВІНЧУВАННЯ УТОПІЙ

Мирослав Прокоп

I

На Пленумі ЦК КПРС, що відбувся у Москві 17-18 лютого 1988 р., Генеральний секретар ЦК КПРС Михаїл Горбачов повідомив, що "один з Пленумів Центрального Комітету слід нам присвятити проблемам національної політики",¹ себто проблемам міжнаціональних взаємин в СРСР. Це повідомлення зразу підхопила міжнародна преса і західні дослідники Радянського Союзу. Для них це, безперечно, було новиною.

Справа в тому, що в західній публічній opinіi національне питання в СРСР не є проблемою першочергового порядку, а для деякого на Заході воно, себто прагнення неросійських народів до незалежності, взагалі не існує. В opinіi таких кіл ті народи з їхніми проблемами вкладаються в одне поняття — "Росія".

Інакше мається справа зі західними дослідниками СРСР. Чимало з них розуміють проблему неросійських народів СРСР або її ґрунтовно вивчають, але, за окремими винятками, більшість з них переконана, що в комплексі проблеми СРСР і цілого комуністичного бльоку національне питання в Радянському Союзі — це *quantité négligeable*. Мовляв, чи варто справами тих народів так дуже займатися? Чи в обличчі могутніх апаратів сили і контролі в імперії вони можуть заважити на її долі, захитати її стабільність. Кінець-кінцем, кажуть вони, в офіційних виступах керівників Радянського Союзу національне питання також ставиться на задній план.

Коли ж тепер сам Горбачов заявив, що національне питання в СРСР "це — надзвичайно принципове, життєве питання нашого суспільства" і що ним "треба зайнятися дуже ґрунтовно",² то кожному ясно, що про другорядну проблему керівник імперії так говорити не буде, що, отже, і стороннім обсерваторам варто до неї ближче приглянутися.

Треба думати, що не менш дивним було повідомленням Горбачова і для самих зацікавлених, себто для неросійських народів СРСР. Не тому, що вони не були свідомі того, яке важливе місце займає національне питання в політиці Кремля, але тому, що цю справу вожді імперії завжди намагалися ховати під сукно. Десятиліттями керівники КПРС запевняли, що національне питання в СРСР розв'язане "в цілому і остаточно". Так твердили, зокрема Брежнєв, Андропов і Черненко, а за ними цю догму невільницьки

повторював перший секретар ЦК КП України Володимир Щербицький та подібні до нього секретарі інших неросійських республік СРСР. І Горбачов говорив те саме. "Товариші! — сказав він на урочистому засіданні у Кремлі з нагоди 70-их роковин Жовтневої революції — Ми справедливо говоримо, що національне питання в нас розв'язане".³

Однак при інших нагодах Горбачов не приховував того, що з національними питаннями не все в порядку. У своїй програмовій доповіді "Про перебудову і кадрову політику партії" на Пленумі ЦК КПРС 27 січня 1987 р. Горбачов, наприклад, критикуючи помилки своїх попередників, сказав: "Треба визнати, що помилки, які припускаються в галузі національних відносин, їх прояви, залишалися в тіні і говорити про них не було прийнято. Це призвело до негативних наслідків, з якими тепер доводиться мати справу".⁴

В тій же доповіді Горбачов порушив дуже суттєве питання самої теорії національної політики КПРС, а це, як відомо, від початку існування комуністичної імперії, визначає у великій мірі її політику щодо неросійських народів. Горбачов сказав тоді:

У великому боргу перед практикою національних відносин наша теоретична думка. Я маю на увазі недостатню проробку питань національної політики, яка відповідала б сучасному етапові розвитку країни. Адже ж це факт, товариші, що замість об'єктивних досліджень реальних явищ у сфері національних відносин, аналізу справжніх соціально-економічних і духовних процесів — дуже непростих і суперечливих у своїй суті — деякі наші суспільствознавці довгий час вважали за краще створювати трактати "заздоровного" характеру, які нагадують часом більше прекраснодушні тости ніж серйозні наукові дослідження.⁵

Коли Горбачов дає таку оцінку працям радянських теоретиків національного питання, то це звучить справді пікантно та інтригуюче, поперше тому, що тих, як каже Горбачов, "трактатів" випущено в Радянському Союзі, принаймні за останні три десятиліття, сотні, а то й тисячі томів. Їх справжня повин почалася особливо після XXII з'їзду КПРС у 1961 р., коли Хрушов визначив поняття т. зв. радянського народу як "нової історичної спільноти людей різних національностей"⁶ і відколи в радянській літературі з цієї ділянки щораз частіше проголошувалося тезу про т. зв. злиття націй. Тепер Горбачов каже, що вся та продукція — це макулатура "заздоровного характеру". Подруге, оцінка Горбачова цікава тим, що вся згадана "наукова" література, а разом з нею постанови партійних з'їздів, конференцій, заяви вождів тощо проголошувалися як напрямні для практичної дії та давали проєкцію того ладу, до якого така політика мала привести радянське суспільство. А суть

того суспільства визначувалася так: "В умовах соціалізму відбувається, з одного боку, розвиток і розквіт націй, з другого — їх зближення. В. І. Ленін не раз вказував, що в майбутньому зближення націй поступово приведе до стирання національних відмінностей, падіння національних перегородок, до злиття націй".⁷

Отож, злиття націй — це перспектива, яку ставить ЦК КПРС перед неросійськими народами СРСР, бож росіяни, як "перші між рівними", не є, очевидно, кандидатами на "злиття" з іншими народами.

Визнаючи таку догму, керівники імперії не мали і не мають ілюзій, що такий "ідеальний" в їхньому розумінні розвиток може статися самопливом, без адміністративного втручання партійного і державного апаратів, а також того, що такий "ідеал", якщо б навіть не був утопією, міг би завершитися в СРСР тільки тотальною русифікацією неросійських народів імперії. Це є справжня суть політики "зближення" чи "злиття" націй в СРСР.

II

Як відомо, т. зв. ленінська концепція національного питання офіційно пов'язується в СРСР зі ставленням до цієї проблеми Маркса і Енгельса, як продовження їхнього вчення. А втім, мабуть, над ніякою іншою марксівською прогнозою життя не посміялося так жорстоко, як над віщуванням марксівських пророків про майбутній розвиток міжнаціональних взаємин і про майбутнє націй взагалі.

До речі, ні Маркс, ні Енгельс не створили завершеної теорії національного питання і у своїх писаннях про долю націй вони зовсім не були послідовними. Вони ж проводили дуже чітку лінію поділу між т. зв. історичними і неісторичними націями і аж ніяк не проповідували зникання таких народів як, наприклад, німці, французи чи навіть угорці, а таку долю призначали тільки деяким слов'янам (не росіянам і не полякам!). Все таки, в написаному Марксом і Енгельсом "Маніфесті комуністичної партії" у 1848 р., вони запевняли, що "національна відосібленість і протилежності народів все більше і більше зникають з розвитком буржуазії... панування пролетаріату ще більше прискорить їх зникнення".

А вслід за цим віщуванням Ленін писав у 1913 р., що "марксистизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм — злиття всіх націй у найвищій єдності, яка росте перед нашими очима з кожною верстою залізниці...".⁸

Від часу того передбачування Леніна минуло 75 років. За ті десятиліття зростає не тільки кількість залізничних рейок, але й морських та повітряних шляхів, електроніка забезпечила міжконтинентальні зв'язки народів, розширився культурний обмін між ними, люди різних рас, релігій подорожують по світі, засоби

масової інформації сильно зближують народи, але ніяке їхнє злиття не здійснюється. Нації не зникають з карти світу, навпаки постають нові, духовне життя народів багатіє шляхом взаємопізнання, індивідуальні національні культури не затираються, не перетоплюються в якомусь понаднаціональному казані, навпаки, зміцнюють свою індивідуальність і цим збагачують духовну культуру всього людства.

Правда, від цього благородного процесу в чималій мірі відгороджені громадяни диктаторсько-тоталітарних держав, але, як вчить довга історія хоча б Радянського Союзу, навіть найпередовіші засоби контролю людського розуму не можуть перетопити людей різних національних культур в якийсь понаднаціональний амальгамат, як і не можуть вони тривало забезпечити ніякої тоталітарної касарні перед сторонніми впливами. Це відчувають також володарі Радянського Союзу, пробуючи реформуватися, чи, як тепер популярно кажеться, "перебудовуватися", правда, не міняючи самої суті створеної ними системи, основних положень своєї ідеології.

Повертаючись до вішувань Маркса, треба сказати, що серед дослідників залишається дискусійним питання, чи справді прогнози Маркса і Енгельса відносно майбутнього народів є однозначні з догмами національної політики комуністичної Москви. Наприклад, Всеволод Голубничий твердить, що в Радянському Союзі дуже тенденційно перекладають з німецького тезу "Маніфесту" комуністичної партії про "національні відокремленості і противенства" (*nationale Absonderungen und Gegensatz*). Голубничий каже, що тут йдеться радше про "відчуження", "ізоляцію" між націями, а не про їх зникнення.⁹

Але справа не в тому, як перекладати слова "Маніфесту" чи, загалом, в інтерпретації писань Маркса. Остаточоно відомо, що він, як згадано, таки "призначив" на зникнення деякі слов'янські народи, серед них чехів, словаків і "рутенів", себто українців.¹⁰ Справа радше в тому, що, поперше, Маркс розвивав свої теорії в половині минулого сторіччя в зовсім інших умовах, що він не був єдиним у своїй добі (і пізніше) звеличником "великих" націй і не він єдиний проповідував смерть інших, "менших". Подруге, і це особливо важливе, Маркс і його однодумці були теоретиками і не мали можливостей випробовувати в житті своїх утопій та не могли їх насильно накидати мільйонам людей коштом їх страждань, крові і життя.

Інакша справа з кремлівськими теоретиками. Коли Ленін писав свої вище цитовані "Критичні замітки з національного питання", він також ще був тільки теоретиком, не володів ще імперією, але вже тоді чітко бачив об'єкт своїх маніпуляцій національним питанням у царській імперії. Як добрий стратег і тактик, Ленін наперед розумів величезну роль, яку можуть відіграти прагнення неросій-

ських народів до державної самостійності в його плянах революції і захоплення влади. Він також мусів зрозуміти, що "злиття націй" в умовах, в яких тоді перебували поневолені народи, не могло їм принести нічого іншого як суцільне підпорядкування російської "супернації".

Але свідомість того зовсім не перешкодила Ленінові, з тактичних міркувань, рівночасно проповідувати тим народам зовсім протилежну до "злиття" ідею самовизначення націй. Правда, це "право" він залишив тільки за "пролетаріатом" тих народів, точніше, за їхнім "репрезентантом" — місцевими комуністичними партіями неросійських народів, які (ці "партії") були лише звичайним інструментом в його руках. Бож творити свої самостійні комуністичні партії він не дозволяв ні українцям, ні іншим неросійським народам Росії.

Відомо, що в остаточній перемозі Леніна в революції і встановленні комуністичної диктатури національне питання відіграло дуже важливу роль, точніше, його плянове, і, очевидно, свідомо обманливе орудування гаслом самовизначення неросійськи народів, врешті, у створенні СРСР. Відомо також, що короткотривала політика НЕП у 1920-их рр. привела до могутньої стихії національного відродження неросійських народів Радянського Союзу, передусім українців. Про політику злиття націй тоді, очевидно, не було мови. Цікаво, що про неї офіційно не говорили також в роки сталінського погрому, який у 1930-их рр. вівся під гаслом боротьби з т. зв. місцевим буржуазним націоналізмом, ані у другій половині 1940-их рр. (не менше погромницьких), дарма, що власне тоді з ростом звеличування російської нації і цькування неросіян сильно розгорнувся русифікаційний наступ, отже був ґрунт для майбутнього "злиття" з росіянами.

Щойно у пізніших післявоєнних офіційних документах партії відроджується первісна ленінська теорія про злиття націй. У схваленій на XXII з'їзді КПРС в 1961 р. новій програмі партії читаємо, що "розвинене комуністичне будівництво означає новий етап у розвитку національних взаємин, рисою якого є дальше зближення націй і їх повна єдність".¹¹ Там же говориться про затирання кордонів між республіками СРСР, мовляв, у процесі змагання до "єдності" тих народів. А *Большая Советская Энциклопедия* у статті "Нація" пише, що "В період будівництва комунізму прискорюється процес зближення націй, який веде до стирання їх різниць, зв'язаних з застарілими формами життя, і навіть до злиття окремих нечисленних етнічних спільнот".¹² Про "численні" спільноти тут не говориться і не визначається критеріїв, за якими їх класифікувати. Та й, загалом, все це наскрізь баламутна балаканина.

Правда, у різні періоди за останні 20 років в офіційних доку-

ментах партії питання зближення чи злиття націй і радянського народу як "завершеної" формації акцентується то більше, то менше, часто досягнення тих "ідеалів" відсувається аж до часу "перемоги комунізму у світовому масштабі". Але є й радикальніші голоси. Ще у 1967 р. появилася в Москві і часто згодом цитована в СРСР праця, в якій сказано, що "неоправдано... переносити прочес злиття радянських націй тільки до періоду перемоги комунізму в цілому світі".¹³ А 15 років пізніше таку тезу висунув у передовій статті офіціоз ЦК КПРС журнал *Комунист*, де говориться, що "перед радянським народом розкривається в найближчому майбутньому нова перспектива, зокрема, в такому природному для нього питанні як майбутнє злиття націй".¹⁴ Врешті, незадовго перед смертю Брежнєва у промові з нагоди 60-их роковин створення СРСР Юрій Андропов, пізніший короткотривалий наслідник Брежнєва, сказав: "Реальні якісні зміни, які відбулися в національних відносинах, свідчать про те, що національне питання в такому вигляді, в якому воно залишене нам експлуаторським ладом, успішно розв'язано остаточно і безповоротно... Підбиваючи підсумки зробленому, ми, природно, головну увагу приділяємо тому, що ще треба зробити. Це — говорячи словами Леніна — не тільки збереження націй, але й їх злиття."¹⁵

III

Коли ж тепер Горбачов говорить про допущені помилки в національній політиці КПРС і коли він критикує теоретичні трактати про національні відносини в Радянському Союзі та заповідає скликання нового Пленуму для розгляду тих справ, то постає питання чи і в якій мірі Горбачов плянує міняти саму концепцію національної політики і здійснювання її в дії, себто політику русифікації неросійських народів, колонізації їхніх територій, вимішування населення, тотального контролю над ним тощо, а чи, може, він хоче шукати нову плятформу взаємин з тими народами?

Коли мати на увазі довгу традицію російської великодержавної тактики і тривалу вже національну політику КПРС, то сподівання на серйозні зміни в практиці чи тільки в теорії тієї політики треба приймати, як досі, з великою дозою скептицизму. Це правда, що в чисто теоретичній площині, точніше, декларативній, є різниця між тим, що про національне питання говорить Горбачова і тим, що говорив, зокрема, Андропов. Також у практиці, у зв'язку з реформами Горбачова, з його перебудовою і гласністю, поліпшилися умови для часткової свободи вислову громадян СРСР, отже і для вияву духовно-культурних, а подекуди національно-політичних прагнень українського та інших неросійських народів. Без таких змін діячі української культури не мали б змоги називати застрашуючих фактів спустошення, що його спричинила

політика російських шовіністів українській культурі і українському народові взагалі, без того не могли б постати на Україні та в інших частинах СРСР неформальні громадські об'єднання, не появились б найновіші позацензурні публікації.

Але понуру тінь на вартість гласности і перебудови кидає те, що названі вияви часткової свободи і їх носії знаходяться під постійним обстрілом місцевих органів влади, які продовжують свою політику. Або таке: партія толерує виступи діячів української культури чи звичайних громадян проти наслідків русифікації, але ганебний шкільний закон з 1958-1959 рр., який, власне, широко розкрив брами для русифікаційного погрому, далі залишається в силі, а окремі партійні достойники цинічно називають його "наскрізь демократичним". Так само є і з іншими грубими порушеннями основних прав українського та інших неросійських народів. Всі їхні скарги на вчинені шкоди залишаються на папері доти, доки не будуть схвалені партією і урядом інші обов'язуючі норми, закони чи принаймні розпорядження щодо змін.

Якщо ж ідеться про саму концепцію національної політики, то практичних результатів можна б очікувати тільки тоді, коли прийшло б до офіційної ревізії її основних догм, себто передусім відкинення утопічної, свідомо обманливої теорії "злиття націй", теорії шкідливої і насправді народовбивчої. Цю теорію відкидають всі народи (бо ніхто не хоче бути безбатченком), її, напевне, заперечують і комуністи різних національностей, які зберегли почуття національної гідности. Програму злиття націй вожді КПРС не могли б пропонувати польським, угорським, чеським чи іншим членам місцевих компартій (не говорячи вже про самі народи), їх висміяли б з такими божевільними теоріями французькі, німецькі чи італійські "товариші". Чому ж тоді цю народовбивчу теорію і політику російські шовіністи хочуть силоміць накинути неросійським народам Радянського Союзу?

Єдине вияснення того насильства може дати факт затруєння керівників імперії отруєю воюючого російського великодержавного шовінізму у сполучі з утопічною ідеєю комунізму. При тому, якщо в російській імперії до революції 1917 р. і в перші роки після неї можна було на першому місці поставити ідеологію міжнародного комуністичного руху, в яку його перші носії могли ще вірити, отже могли вірити і в те, що нації йдуть до якоїсь безнаціональної спільноти, то вже від довгого часу в обличчі тотальної дискредитації марксизму панівною і рушійною силою в СРСР залишається тільки великодержавний імперський шовінізм. А це, у свою чергу, кидає ще більшу тінь на можливість серйозних радикальних і тривалих реформ у Радянському Союзі в ділянці національних відносин. Тому в усіх тих питаннях дотеперішні реформи Горбачова мають тільки поверховий, косметичний харак-

тер і коренів зла пануючої системи вони ще не заторкнули.

Є ще інша причина такого стану, про яку, зрештою, тепер багато пишуть західні дослідники і про що часто говорить сам Горбачов. Йдеться про те, що евентуальні реформи у різних ділянках життя заторкують життєві інтереси тисяч номенклатурних бюрократів в СРСР, серед яких є цілі династії. А вони цупко тримаються влади і у всяких змінах, в тому числі й у відношенні до неросійських народів, вбачають загрозу для свого упривілейованого становища. Навіть ті з них, які відчувають потребу реформ, отже і уступок також у ділянці національної політики, не хочуть підрізувати гілки, на якій самі сидять.

Якщо йдеться про взаємини з неросійськими народами, то тут проблема ще й у тому, що досі не тільки російські комуністи, але й некомуністи в СРСР не виробили іншої, як загарбницька, концепції взаємин з неросіянами. А коли немає в російському політичному світі альтернативної програми національної політики, то домінуючою і діючою залишається по обох сторонах російського політичного спектру на ділі тільки одна недискусійна концепція збереження статусу кво, себто дальшого незмінного володіння землями неросійських народів. Таким чином, про російський демократичний рух, чи про його різні відтіні в СРСР у 1970-их рр. відомо, що всі вони, навіть ті, що вважають себе прихильниками неросіян, відверто говорять про те, що Україна та інші неросійські республіки не мають причини відокремлюватися від Росії. Люди інших поглядів — це тільки одиниці без впливу у своєму суспільстві.

Не краща в цьому відношенні картина і серед російської еміграції. Тут також можна говорити тільки про одиниці зі справді демократичними поглядами щодо ставлення до неросіян. Правда, у 1980 р. була публікована на Заході "Російсько-українська заява" групи українських і російських діячів, включно з редакторами репрезентативного російського журналу *Континент*. У декларації обидві сторони заявили про "повне і беззастережене право українського і російського народів на державну самостійність".¹⁶ Проте вслід за тим з російської сторони немає конкретних політичних акцій, хоча б у формі послідовної критики національної політики КПРС, отже критики, яку можна було б розцінювати як проєкцію альтернативної російської політики з боку російських потенційних демократів.

Не для того, щоб російським демократам ставити за приклад Леніна, коли той був на еміграції, бо він виявився скритим великодержавником і русотяпом, але прямо заради історичної пригадки варто відзначити, що під час перебування на еміграції Ленін гостро виступав проти царської політики репресій щодо неросійських народів імперії. А з другої сторони досвід Леніна

повинен навчити російських патріотів, що його політика крутійства і насильства, в кінцевому результаті, не принесла користи навіть самим росіянам.

Чи у світлі сказаного треба вважати, що взагалі не може бути ніяких змін у національній політиці КПРС під проводом Горбачова? Думаю, що такий висновок був би неправильний. Поперше, як було вже згадано, деякі зміни, хоч і косметичні, сталися у внутрішній ситуації в СРСР взагалі. Подруге, політика ЦК КПРС у відношенні до неросійських народів є не тільки результатом постанов, принципів чи напрямних Кремля, але й постави самих неросіян, значить, їх готовости постояти за свої права. А це є невідома величина, розміру і якості якої ніхто не може передбачити. Тут можна тільки посилатися на існуючі вже факти і прецеденти, значить, на сучасні і минулі факти боротьби тих народів. А їх є чимало. Ось деякі з них:

а) Від лютого ц. р. дуже голосною стала справа Нагірно-Карабахської автономної області, яка є складовою частиною Азербайджанської РСР, але в якій більшість населення становлять вірмени, що домагаються включення області у Вірменську РСР. Це домагання підтримали сотні тисяч вірменів на масових демонстраціях. Під час заворушень прийшло до фізичних зударів, були жертви в людях. Хоч досі вірмени не досягли своєї мети, але саму проблему поставили широко перед світом і дали приклад іншим народам, як висувати подібні домагання. Крім того, серед них дуже актуальною є ідея державної самостійности Вірменії. Виразником тих прагнень є, між іншим, Об'єднана національна партія, яка постала у 1966 р. а в 1974 р. вимагала референдуму під контролем Організації Об'єднаних Націй у справі виходу з Радянського Союзу.

б) У лютому ц. р. у зв'язку з 70-річчям проголошення державної самостійности Литви і Естонії відбулися демонстрації в Каунасі і Талліні, в яких взяло участь по кілька тисяч осіб. При тій нагоді 16 естонських патріотів проголосили створення Естонської самостійної національної партії, яка, зокрема, має на меті боротьбу за історичну правду про колишню демократичну Республіку Естонії, вимагає, щоб естонцям повернули права господаря своєї землі, бореться проти нищення навколишнього середовища, вимагає вільного розвитку естонської національної культури, допущення Естонії до Організації Об'єднаних Націй тощо. Ця програма багато в чому нагадує програму Української Селянсько-Робітничої Спілки, яку висунув Левко Лук'яненко і група його однодумців — юристів ще у 1959 р. Спілка йшла навіть далі, бо вимагала виходу України з СРСР.

в) Всупереч оцінкам західних дослідників, які загалом довго ігнорували Білорусію, там сталося останніми роками велике

зрушення громадської думки. В грудні 1986 р. 28 діячів білоруської культури виступили з гострим протестом проти русифікації їхньої країни, а в червні 1987 р. ця кількість зросла до 133 діячів. Вони вимагають повернення прав білоруській мові у школах і цілий ряд заходів, спрямованих на білорусизацію громадського життя їхньої республіки. Силою білорусів є, зокрема те, що вони мають видатних письменників, передусім Василя Бикова, який здобув широку популярність у Радянському Союзі.

г) Подією міжнародного значення стали заворушення в Казахстані у грудні 1986 р. Вони мали наскрізь антиросійський характер, а сигналом для заворушень було усунення казахів Дінмухаммеда Кунаєва з посту першого секретаря ЦК комуністичної партії Казахстану і призначення на його місце росіянина Геннадія Колбіна. Демонстрації почали студенти, але до них швидко приєдналися маси робітників, так що на вулиці Алма-Ати вийшли з протестом сотні тисяч людей.

г) В Україні, крім виступів членів Спілки письменників України та інших діячів культури, бачимо більш як рік доволі широку хвилю народної самооборони духовних цінностей нації, передусім її мови, літератури, пам'ятників культури, оборони природного довкілля тощо. Виразниками того процесу є зовсім нові явища — неформальні громадські об'єднання у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові, відновлена у 1987 р. Українська Гельсінкська Група, окремі групи для специфічних цілей, наприклад, для оборони політичних в'язнів, пам'ятників культури тощо. Відновлено публікацію журналу — *Український Вісник*, створено нові, періодичні видання, такі як *Кафедра*, *Євшан зійня*, *Християнський голос* — який віддзеркалює широкий процес релігійного відродження, при чому йдеться не тільки про українських католиків і протестантські секти, але також про рух серед віруючих православних українців.

Згадані явища, себто течії і формації, не є відірваним явищем у порівнянні з недавнім минулим. Насправді вони є ніби продовженням подібних виявів 1960-их рр., точніше, тодішнього часткового літературного відродження і організованих паралельно або згодом формацій типу Українського Національного Фронту і Комітету, врешті Української Гельсінкської Групи середини 1970-их рр.

Наприклад, в англомовному місячнику «Soviet Nationality Survey», що виходить у Лондоні, у випуску за січень 1988 р. знаходимо короткий перелік інформацій про заворушення в СРСР у 1956-1983 рр. Наведені дані спираються на працю Людмили Алексеевої і Валерія Турчина «Mass Rioting in the USSR», яка вийшла у США в 1985 р. Розповідаючи про заворушення серед неросійських народів СРСР, автори наводять між іншим такі факти: в серпні 1958 р. впродовж чотирьох днів у місті Грозному в

Чечено-Інгушській Автономній РСР відбувся зудар між чечено-інгушами і росіянами; у жовтні 1958 р. коло 1,500 українців і білорусів взяли участь у демонстрації в Казахстані; у липні 1960 р. у Литві в Каунасі відбулася антиросійська демонстрація; у травні 1969 р. — протиросійська демонстрація в Ташкенті, столиці Узбекистану; у 1969 р. тисячі брали участь у заворушеннях в Бухарі; у травні 1972 р. в Дніпродзержинську в Україні відбувся одноденний протест проти бруталності міліції; у травні 1972 р. в Каунасі мав місце багатолюдний дводенний протест з приводу похорону литовця Р. Каланті, який спалив себе, щоб заперестувати проти окупації Литви; у червні 1979 р. відбулися антиросійські заворушення в Якутську, в Якутській Автономній Радянській Соціалістичній Республіці; у жовтні 1981 р. прийшло до зудару між осетинами та інгушами в Північно-Осетинській АРСР. Заворушення тривали три дні і були спрямовані проти місцевих органів влади.

Названі події недвозначно вказують на складну, тривалу кризову ситуацію в СРСР у міжнаціональних взаєминах, у першу чергу на гострий конфлікт між російськими і русифікованими правлячими чинниками та неросійськими народами. Чи такі події можуть привести до остаточного захитання стабільності імперії і її розвалу? Зрозуміло, що важко було б робити прогнози відносно майбутнього розвитку, зокрема легковажити силу "контрольних апаратів" імперії чи не дооцінювати динаміку і силу поневолених народів. Проте немає сумніву, що разом з іншими причинами, неросійські народи, їхні прагнення і дії серйозно ослаблюють імперіялістичну будівлю. Крім того, певним є одне: прагнення до національної, політичної і соціальної свободи, до свободи релігії, до державної незалежності неросійських народів — це тривалий всенародний плебісцит проти національної політики КПРС. Це є плебісцит проти всіх видозмін цієї політики, проти т. зв. зближення і злиття націй. Це також плебісцит проти забріханого гасла дружби і мирного співжиття народів Радянського Союзу, бо за цим шляхетним гаслом криються лукаві пляни воюючого російського великодержавного шовінізму. Добросусідські взаємини і дружба між народами СРСР їм дуже потрібні, але передумови для цього співжиття і дружби знищує сама партія і уряд своєю політикою русифікації і обезправлювання неросіян, кінцевою метою чого є проковтнути неросійські народи як самобутні духовно-культурні і національно-політичні спільноти. А це є утопія, якої ніхто не може здійснити і яку день-у-день послідовно розвінчують неросійські народи СРСР тривалою боротьбою.

1. "Революційній перебудові — ідеологію відновлення". Промова

Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 18 лютого 1988 р. *Радянська Україна*, 19 лютого 1988 р., стор. 2.

2. Там таки.

3. "Жовтень і перебудова: революція продовжується". Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяченому 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. *Правда*, 2 листопада 1987 р., стор. 4.

4. *Радянська Україна*, 28 січня 1987 р., стор. 3.

5. Там таки.

6. *Радянська Україна*, 19 жовтня 1961 р.

7. *Український Радянський Енциклопедичний Словник*, т. 2 (Київ: Академія Наук УРСР, 1967), стор. 594-595.

8. В. І. Ленін, "Критичні замітки з національного питання" у книжці *Ленін про Україну* (Київ: Політвидав УРСР, 1957), стор. 317.

9. Всеволод Голубничий, "Дешо про нації і їх злиття", *Сучасність*, ч. 1, 1970, стор. 98.

10. К. Маркс і Ф. Енгельс, *Сочинения*, т. 5 (Москва-Ленинград: Госиздат, 1929), стор. 30.

11. Програма Коммунистической партии Советского Союза (Москва: Политиздат, 1961), стор. 113.

12. *Большая Советская Энциклопедия*, т. 17 (Москва: Советская Энциклопедия, 1974), стор. 376.

13. П. М. Рогачев, М. А. Свердлин, *Нации—народ—человечество* (Москва: Политиздат, 1967), стор. 185.

14. "Мы —советский народ", *Коммунист*, ч. 12, 1982, стор. 12.

15. *Радянська Україна*, 22 грудня 1982 р.

16. "Російсько-українська заява", *Сучасність*, ч. 11, 1980, стор. 156.

ОБЛИЧЧЯ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Леонід Лиман

Газета *Московские новости* опублікувала 20 вересня 1987 р. інтерв'ю з Ленінградським і Новгородським митрополитом Олексієм. Серед запитань було таке:

— Процеси, які відбуваються в суспільстві, покликали до життя багато явищ, в тому числі і такі, як об'єднання "Пам'ять". Що ви можете сказати про його діяльність?

— Назва "Пам'ять" — відповів митрополит, — викликає почуття пошани і до багато чого зобов'язує... Насторожує, однак, те, що основний патос діяльності активістів неформального об'єднання "Пам'ять" спрямований на пошуки ворогів, на переконування громадськості в тому, що проти російської національної культури організована якась змова. Подібна атмосфера не лише не служить справі зміцнення національної самосвідомості, але й підриває пошану до руху ["Пам'яті"]. ... Якщо б неформальне об'єднання "Пам'ять" спрямувало енергію своїх членів на творення, на вивчення національної культури і її зв'язків зі світовою культурою, на розкриття ліпшого в людині, в її національному характері, це було б справжнім служінням справі зміцнення національної самосвідомості, вкладом у духовну культуру нашого народу.

Із запитання і відповіді можна зрозуміти, що з об'єднанням "Пам'ять" добре обізнані в Радянському Союзі широкі кола громадськості. Проте лише весною 1987 р. з радянської преси можна було довідатися про існування "Пам'яті".

Москвич С. Альбанов в *Огоньке* повідомив, що "декілька років тому назад" він був присутній на зборах "Пам'яті". Із газети *Советская культура* (18 червня 1987 р.) довідуємося, що в Новосибірську член "Пам'яті" інженер А. Казанцев "всю осінь минулого [1986] року виступав з лекціями". Автор статті в *Советской культуре* зауважив, що один із ініціаторів Новосибірської "Пам'яті" Д. Поляков передав йому "список заходів, проведених об'єднанням за два роки".

Отже, можна вважати, що суто російське історико-патріотичне об'єднання "Пам'ять" існує принаймні два роки.

Стаття в *Советской культуре* має такий редакційний вступ: "Останнім часом в пресі дедалі частіше стали появлятися статті про так звані історико-патріотичні об'єднання. "Пам'ять" в Москві й

Новосибірську, "Отечество" — в Свердловську, "Спасение" — в Ленінграді..."

Здається, вперше звернула на себе увагу "Пам'ять", особливо за кордоном, після появи в *Московських новостях* (17 травня 1987 р.) розповіді про двогодинну зустріч активістів "Пам'яті" з першим секретарем Московського комітету партії Борисом Єльцином і головою міської ради Валерієм Сайкіном. Ось як це все виглядало.

Шостого травня вечором на площі 50-річчя Жовтня почали громадитися люди. Гурт із чотирьохсот осіб вирушив на Радянську площу, піднявши над головами гасла: "Вимагаємо зустрічі з М. С. Горбачовим і Б. Н. Єльцином!", "Припинити роботи на Поклонній горі!". "Статус — історико-патріотичному об'єднанню «Пам'ять»!", "Геть саботажників перебудови!". (На Поклонній горі було розпочато спорудження якогось монументу, проти форми якого запротестувала громадськість. Будівництво припинили, щоб колись почати за новим проєктом.) Демонстрантів запросили до залі міської ради. Єльцина й Сайкіна вони зустріли апльодисментами. Єльцин сказав, що він прийшов, щоб поговорити з демонстрантами як рівний з рівними.

Про "Пам'ять" в *Московських новостях* сказано так:

"Об'єднання" виникло на самодіяльній основі і відзначається великими контрастами. З одного боку заклики охороняти пам'ятки старовини, викоринювати пияцтво і алкоголізм, охороняти навколишнє середовище. А з другого — поширення безглузких вигадок про те, нібито в світі й у нас в країні діє якась "змовницька організація", яка ставить своїм завданням знищити споконвічну культуру, "американізувати" радянське суспільство, загострити соціально-економічні проблеми СРСР, використовуючи бюрократію — цю гидру світового масонства, сіонізму й імперіялізму...

Отже, ситуація не однозначна. Вона суперечлива вже в тому, що немало питань, навколо яких киплять пристрасі, в об'єднанні, реально існують... Звертаючись до учасників зустрічі, Борис Єльцин сказав, що "багато із ставлених ними питань умотивовані, а людьми, які ставлять ці питання, керує почуття патріотизму, любови до Батьківщини".

Радянська преса також критикує "Пам'ять". В *Советской культуре* сказано, що до історико-патріотичного об'єднання належить "багато чесних людей, глибоко зацікавлених долею вітчизняної культури", але до руху прилучилися й хочуть його очолити, "відверті екстремісти демагоги, «теоретики», які дотримуються поглядів, зовсім далеких від... ідеї інтернаціоналізму і соціалізму...". "Я всетаки маю надію, — пише автор статті в *Советской культуре*, — що в більшості члени об'єднання «Пам'ять» — думаючі люди".

28 червня 1987 р. газета *Советская Россия* надрукувала статтю про виключення з партії активіста "Пам'яті", співробітника Новосибірського наукового центру А. Казанцева. Він виступав з лекціями перед студентами, в молодіжних і трудових колективах. До особистої справи Казанцева внесено його твердження про те, що "колишні великі (радянські) керівники (...) насаджували в країні масонство". *Советская культура* (18 червня 1987) повідомляла, що й після виключення з партії Казанцев "не заспокоївся". Він: "від усної пропаганди своїх помилкових поглядів, перейшов до пропаганди письмової: надрукував свій «манускрипт» на компютері, і знову сіє національну ворожнечу, підміняє національне релігійним, релігійне — політичним. І знову проголошує, що наша країна знаходиться на правах заложника «в руках сіоністично-масонської п'ятої колони»".

Ці всі балачки про "Пам'ять" зацікавили широкі кола громадськості. На сторінках радянської преси вихлиснула гостра суперечка між її прихильниками і противниками. У відповідь на свій критичний виступ журнал *Огонёк* надрукував (у 28 числі за липень 1987) ряд відгуків читачів. Одні обороняють "Пам'ять", інші критикують.

С. Березін із Краснодару написав: "Процес нищення народної пам'яті й історії триває, попри деякі публікації, що появляються. В статті "Про що галасуєте ви?" ваш журнал накинувся на, безперечно, патріотичне об'єднання "Пам'ять". Грубо, соромно (...) Ви не дали керівникам "Пам'яті" висловити свої думки, як дали зробити це (...) Д. Разеру (до речі, гадаю, єврею). Ви хочете погасити іскру пам'яті".

С. Шор із Куйбишева написав: "На мій погляд, керівники "Пам'ять" вельми спритно прикриваються піклуванням про історико-культурні цінності країни. В дійсності ж намагаються внести розкол в національну єдність Батьківщини, плюють на дружбу народів, інтернаціоналізм. Виступивши проти басейну "Москва", крикуни із "Пам'яті" забули, скільки творів мистецтва Древньої Русі було знищено у другій половині XIX століття під гаслом — "Самодержавие, православие, народность!".

Здається, пристрасті не уляглися, бо *Огонёк* (в числі 40 за жовтень 1987) знову надрукував такого листа — тепер від лікаря з Харкова З. Климової:

Прочитала у 28 числі уривки з листів, які стосуються об'єднання "Пам'ять". Мені здається, що в деяких його членів справжнє безпам'ятство. Якийсь час ця хвороба була підспудною, але нині, на жаль, стала явною. Називається вона шовінізмом і часто поєднується з антисемітизмом. Мій батько, колишній земський лікар, казав, що в минулі часи інтелігентна людина не подала б руки при зустрічі тому, хто з презирством ставиться

до "іногородців". Мені дорога пам'ять минулого і пам'ятники історії та культури, світлі і тяжкі сторінки життя нашого народу. Але коли піклуванням про пам'ять прикривають зневажливіший шовінізм і називають його патріотизмом, я завжди душею проти.

Наша [російська] культура ввібрала в себе багато джерел перед тим, як перетворитись в могутній потік. Хто за національністю Растреллі? Чийми потомками є Лермонтов, Фонвізін, Жуковський, Блок, Врубель, Куїнджі, Айвазовський? Пушкін?

Проблеми "Пам'яті" впливли в кінці травня також на зборах новоствореного Дискусійного клубу співдружності наук. Шляхом Самвидаву на Захід потрапили деякі голоси учасників дискусії. Критикуючи таку догму, як монолітність народу, історик Юрій Афанасєв сказав: "І коли зняли ці обручі з народу, почали виникати такі явища, як, наприклад, об'єднання "Пам'ять", панки, металісти, виступи молоді в Алма-Аті... Об'єднання "Пам'ять" сформулювало свою програму, своєрідне кредо. Ми мусимо висловити вголос своє ставлення і сказати прямо, що прихильники цього об'єднання намагаються здійснити на практиці погромну ідеологію, закликають пустити кров". Хтось у залі вигукнув: "Це не так, це невірно!".

Потім хтось вигукнув з балкону: "Товаришу Афанасєв, даремно нас, активістів об'єднання «Пам'ять», обвинувачують в антисемітизмі. Це несумісне з нашими переконаннями і суперечить християнській вірі. Ви особисто були хоча б на одному нашому зібранні?" Соціолог Бестужев-Лада сказав: "«Пам'ять», безперечно, антисемітський рух, але я особисто за те, щоб члени цього об'єднання публікували свої погляди. Тоді і критикувати їх можна буде на конкретному матеріалі".

Особливе місце належить статті "Кому не дає спокою наша перебудова" в *Известиях* (19 вересня). Перекрученням фактів, наклепами, погромним стилем, втратою здорового глузду ця стаття нагадує стиль радянської преси про так званих "ворогів народу" в сталінський період. Сталося таке. Сім представників єврейської меншости в Москві створили ініціативну групу і звернулися до міської ради за дозволом влаштувати в Москві демонстрацію проти "Пам'яті". Демонстрацію заборонили. В *Известиях* сказано: "Адже нічого, крім розпалювання ворожнечі і наклепів на радянський лад, таке зборище принести не могло... Так, ми викоринювали й викоринюватимемо підступи войовничих сіоністів".

Варто звернути увагу на таку зловисну сентенцію в тих же *Известиях*.

У Сполучених Штатах існує закон, за яким будь-який американець, що працює на іноземну компанію або іноземне представництво,

офіційно реєструється як "агент чужої держави". Ясно, на кого працюють наші відшепенці, кому вони посилають різного роду антирадянські заяви і вигадки. Не випадково зі всіма своїми зверненнями біжать до західних кореспондентів. У нас закону про "агентів чужої держави" немає. Складається враження, що користуючись цим, західні спецслужби і пропагандистські відомства утримують по суті своїх платних людей.

Згідно з такою логікою, наприклад, борців за права рідних мов у неросійських республіках трактуватимуть не як патріотів, а як агентів західних спецслужб. Вже тепер газета *Известия* брехливо пише, що діяльністю "кучки націоналістів у Прибалтиці" диригують західні радіостанції. Ця газета навмисне невірно трактує практику в Сполучених Штатах реєстрації агентів інших держав. Ця реєстрація не кидає недоброї слави на тих агентів. Зокрема організація, яка в Сполучених Штатах збирає гроші для Ізраїлю, зареєстрована як агент іншої держави. Ця організація користується навіть привілеєм, бо звільнена від сплати податків за зібрані гроші. Також крамниця в Сполучених Штатах, яка торгує радянськими книжками і періодичними виданнями, зареєстрована як агент іншої держави. Повторюємо: така реєстрація нікого не компромітує.

Можна зауважити ряд явищ, які так чи інакше збігаються з діяльністю російського об'єднання "Пам'ять". В старовинному російському місті Ярославлі руйнували історичні споруди. Тоді стихійно відбулися перші збори інтелігенції міста. Як повідомляла газета *Советская культура* (7 жовтня 1987 р.), "Збори показали, що далеко не все гаразд в справі охорони пам'яток, збереження історичного обличчя міста". Представників стихійного зібрання приймав перший секретар міського комітету.

Запекла галаслива суперечка відбувається навколо кінофільму "Лермонтов". Після критичних виступів центральної преси творець кінофільму почав демонструвати фільм у провінції з метою мобілізації прихильників. Такі прихильники знайшлися. Вони почали масово надсилати в редакції центральних газет протестаційні листи. Газета *Неделя* (за 22-28 червня) дала огляд і оцінку цих листів. В одному такому листі було сказано: "Кінокартина вперше відкрито оповіла світові, що і Лермонтов (після Пушкіна) став жертвою масонської змови, здійсненої рукою Миколи Соломоновича Мартинова (...). Але росіяни, культуру яких душать русофоби, намагаються «прокинутись зі сну». Розправляє свої багатирські плечі росіянин-велетень! І затрепетали його злосливі вороги".

В газеті *Неделя* сказано: "Найбільш дивовижним є те, що в цій безпрецедентній акції газети *Вологодский комсомолец* взяли участь славна когорта вологодських письменників, перелік підписів яких відкривається іменами Васілія Белова і Ольги Фокіної... Кому вигідно сьогодні в нашій багатонаціональній державі творити

фільм, який породжує почуття ворожнечі до «інородців», огульно всім їм приписуючи різноманітні підступи у відношенні до російської культури?».

Газета *Советская культура* (4 серпня 1987 р.), відзначивши "зростаюче зацікавлення російською історією", запропонувала створити національний музей Росії.

Член Політбюро ЦК КПРС О. Яковлев виступав 14 липня на зборах партійного активу російського міста Калуги. Він сказав: "У стосунку між націями і народностями не існує об'єктивних, оправданих стимулів до нездорових взаємостосунків, до націоналізму і шовінізму, до сіонізму і антисемітизму".

Безперечно маючи на увазі діяльність російського-патріотичного об'єднання "Пам'ять", Яковлев сказав, що не можна не бачити окремих "проявів екстремізму". Але, як сказав він далі, "в боротьбі зі скрайностями особливо небезпечні скрайності". Яковлев заперечував поширене твердження про те, що "збереження і введення в обіг національних (...) цінностей народу досягається помимо, навіть всупереч партії". Відповідаючи на обвинувачення в масовому руйнуванні історичних пам'яток матеріальної культури, Яковлев твердив, що "мітом є уявлення, нібито в дореволюційній Росії власті піклувалися про збереження історичних пам'яток (...). В царський період було немало випадків, коли з метою перебудови міст знищувалися найцінніші пам'ятники архітектури". Яковлев подав цілий список історичних споруд і храмів, зруйнованих протягом XIII-XIX ст., щоб цим робом частково полегшити обвинувачення в руйнуванні за радянського періоду.

Тепер можна часто натрапити в партійних документах на твердження про швидкий ріст національної свідомості в Радянському Союзі. Переважно маються на увазі неросійські народи. Але, як бачимо, заворушилися й росіяни. Це лише поверхове враження, що росіяни — панівна нація, що вони мають усе й усім задоволені. Звичайно, великодержавна політика партії в багатьох відношеннях грає на руку росіянам і ці здобутки росіяни хотіли б закріпити за собою. Але це не все. Статистика показує зменшення питомої ваги росіян в Радянському Союзі. Їх тепер значно менше, ніж подають офіційні джерела. Приріст російського населення найнижчий. На російській етнографічній території населення живе найбідніше. Ця територія спустошується. Росіяни тікають у світ за очі.

Все це викликає реакцію національно думаючих росіян. Кожний народ різно виявляє свої національні прагнення. Діяльність "Пам'яті", з усіма позитивними і негативними сторонами, відображає національні особливості народу. Дуже розхвалювані в Радянському Союзі так звані російські революційні демократи відзначали велику терпеливість російського народу, який терпить до самої крайности, але ніщо не може зупинити його, коли він

підє на жорстокість. Один з цих революційних демократів закликав: "К топору зовите Русь!". Ця важка для перекладу фраза означає заклик до безоглядної, нищівної та кровопроливної боротьби після того, як всі "парляментарні" і мирні засоби домогань не дали наслідків.

Діяльність "Пам'яті" — це чергова спроба росіян поліпшити своє становище. Це суто російська організація. Видно, що вже в початковій стадії її розвитку партія рахується з нею, задовольняє частково її вимоги. Новий національний рух росіян зовсім не рахується із пануючою ідеологією інтернаціоналізму. Росіяни думають лише про себе, про свої інтереси. Цьому сприяє перевидання праць передреволюційних істориків. Уже видали Ключевського і Соловйова. Підготовляють видання праць ідеолога царського самодержавства Карамзіна. В першому виданні *Большой Советской Энциклопедии* (1937 р.) сказано, що в "Истории государства Российского" Карамзін "доводив необхідність самодержавства і кріпацького ладу", що він виступав "безкомпромісним захисником неділимости Росії", був "непримиренним войовничим націоналістом".

Таким чином можна говорити не про одну ленінську національну політику в Радянському Союзі, а про дві. Одна — відноситься до неросійських народів, а друга — російська національна політика, понадкласова, великодержавна, яка не має нічого спільного з рівністю народів та інтернаціоналізмом.

ХТО ХОВАЄТЬСЯ ЗА КУЛІСАМИ «ВЕЧІРНЬОГО КИЄВА»

Роман Купчинський

Історія ця наскрізь макабрична і до сліз смішна. У Москві старі сталіністи ведуть перегони хто скоріше "перебудується", хто швидше стане "демократом", щоб, боронь Боже, не втратити посаду і приві-леї. Тимчасом до Києва, Богом і людьми забутим, доходять вістки, що в Москві нібито якісь "реформи" відбуваються. Але провінція і надалі залишається провінцією. Особисте царство Щербицького все ж таки не хоче здавати позицій, іти з духом часу.

В 1987 р. у Києві група українських патріотів, серед яких були і колишні жертви "періоду застою", як сьогодні називають брежнєвський режим, створила неформальне об'єднання під назвою "Український культурологічний клуб" (або, як його звать у Києві, УКК). "Культурологічний", себто культурний і екологічний, — два питання, які сьогодні стали чи не найбільш актуальними в Україні. Проблема екології української культури, як зберегти вікові надбання перед наступаючою хвилею русифікації, турбує членів УКК, як і кожного чесного українця. А якщо не турбує, то повинна турбувати.

УКК відбув ряд засідань — відкритих, а не підпільних. Управа клубу звернулася до Подільського райкому партії міста Києва, щоб їх затвердили, але, на жаль, райком відмовив. На засіданнях йшла мова про стан української культури — фасаду й дійсність, про штучний голод 1932-1933 рр., про вшанування пам'яті покійного поета Василя Стуса. Дехто на засіданнях пропонував учасникам читати незалежний журнал *Український Вісник*.

Членство УКК складається приблизно з 200 осіб різного віку, різних професій, яких об'єднує одне — любов до рідної культури.

Після кількох засідань клубу режим насторожився. Місцеві ретрогради у міськкомі партії перелякалися. "Націоналісти", мовляв, мають свої збіговища — не десь там далеко, у Мюнхені чи Канаді, але тут, у Києві, в комсомольських клубах! Такі розмови у міськкомі, очевидно, велися російською мовою, бо тяжко сьогодні знайти чиновника у київському міськкомі, який ще рідну мову пригадує. "Товариші" з партії післали до клубу "своїх хлопців" перевірити, що там діється, а хлопці почули слово "пан" і це підтвердило найгірші побоювання "товаришів".

На сторінках місцевої газети *Вечірній Київ*, 19 жовтня 1987 р., появилася погромницька стаття п. з. "Театр тіней, або хто стоїть за лаштунками так званого УКК", написана одним з "товаришів" —

Олександром Шевцем. Починається стаття тим, що Швець обурюється словом "пан". Далше слідує наклеп за наклепом у стилі "періоду застою". Але чомусь слово "пан" найбільше вразило зберігачів культури української мови з редакції "Вечірки".

Поки дійдемо до більш серйозніших справ, треба хоч трошки застановитися над тими "панамі". В одному редакційному коментарі "Вечірка" з 2 грудня 1987 р. представляє слово "пан" як майже антирадянський вислів. І щоб підтвердити це, редактори чудотворним способом віднайшли словник Б. Грінченка і цитують тлумачення цього слова як "добродій, барин, поміщик". Обурені "читачі" (колектив "робітників") пишуть до "Вечірки" листа, де сказано: "Чи то не знаєте, чи то забули, що для кожного українця, і не тільки для тих, хто народився і виріс за нашого радянського часу, а й для наших дідів, батьків слово «пан» було і назавжди залишиться символом гніту, приниження, поневолення... І вже зовсім блюзнірство проводити паралель між звертанням «пан» і нашим радянським словом «товариш»".

Гаразд, товариші-"робітники", слово "пан" бридке вам. Ось як тлумачить його 11-томний *Словник української мови* (Київ, В-во "Наукова думка", 1970-1980): "Особа, яка не користується в когонебудь повагою або викликає презирство своєю поведінкою".¹ А в газеті *Радянська Україна* читаємо інтерв'ю М. Горбачова з представником американського телебачення, в якому Том Брокав постійно звертається: "пане Генеральний секретар...". "Пан" Горбачов чомусь не образився на кореспондента, не сказав, що його особа викликає якесь "презирство" у співбесідника, а може...

До речі, "Вечірка" подала один варіант з Грінченка, а промовчала таке тлумачення: "Вживається як титул при звертанні до кого-небудь".

Будемо тоді товаришами. "Наша радянська" форма спілкування. У Грінченка "товариш" — це "член товариства, учасник діяльності", "гусь свині не товариш"... У вищезгаданому 11-томному *Словнику* сказано про "товариша": "Про людину нового, соціалістичного суспільства, про радянську людину" і наведено такий приклад: "Будь-які репресії проти товаришів за те, що вони є інакомислячими в тих чи інших питаннях, вирішених партією, недопустимі (*Компартія України в резол. і рішен., 1958, 78*)".⁵ Наведений приклад, мабуть досі актуальний.

В історії СРСР було чимало "товаришів" і можна навести хоч декілька прізвищ: товариш Сталін, товариш Берія, товариш Каганович, товариш Єжов, товариш Ягода, товариш Троцький, товариш Бухарін, товариш Хрущов, товариш Шелест, товариш Брежнєв... Правда, декого з цих товаришів вичеркнули з рядів "товаришів", а дехто з цих "товаришів", багато інших товаришів

вичеркнув з цього світу. Але пощо "вибілювати" чорні плями історії — це були звичайні помилки окремих людей, а партія, наша славна партія, — непомильна.

Товариш Швець розправився з УКК, з поодинокими членами, бо мав доступ до архівів певних органів влади, де його повідомили, чий брат був в ОУН, кого судили за антирадянщину, хто розклеював летючки під час застою, вимагаючи справедливості і т. п. В тому УКК — "патологічна ненависть до всього радянського", читач подумав би, що УКК — чи не осередок агентів ЦРУ.

Але тепер "гласність", тому редакція *Вечірнього Києва* вирішила створити хоч би вид демократизації, і 14 листопада 1987 р. надрукувала цілу сторінку відгуків на статтю Шевця. У редакційному коментарі сказано, що "На 13 листопада редакція одержала 106 листів-відгуків. З них у 73 повністю підтримується позиція газети, у 33 містяться заперечення, нерідко висловлені у нетерпимій і грубій формі. До речі, з цих 33 листів 18 — анонімні або без адреси, або підписані, як показала перевірка, вигаданими прізвищами". Дальше сказано, що "Редакція пообіцяла довести до відома громадськості позицію керівництва УКК, якщо вони її викладуть письмово (такий лист від них уже отримано)".

З редакційного коментаря читач може зробити висновок, що дійсно прихильники клубу — якісь "анонімні" особи, які ховаються у підвалах Києва, а при тому неграмотно по-українському пишуть свої листи до редакції, і що вся ця історія — якийсь трюк "буржуазних націоналістів". І дійсно, "Вечірка" помістила ряд листів — більшість "проти" УКК, деякі "за". Голоси "проти" цікаві тим, що вони переважно шаблонні своїми закидами про "ідейне насильство" УКК, як це пише Г. І. Сургай, доцент катедри історії УРСР Київського державного університету, але аргументацією окремих тем. Цей Сургай порушує у своєму листі питання голоду 1933 р. і пише: "Особливо непривабливо виглядає політична спекуляція з приводу народної трагедії — голоду 1933 р. Радянські історики прямо називають її причини. Це — передчасне згортання нової економічної політики, повернення до централізованих хлібозаготівель та інші перекручення ленінського кооперативного плану". Який хитрун! Зачекав би Сургай хоч декілька місяців і прочитав би у московському журналі *Огонёк* (ч. 51, грудень 1987), де досить виразно написано, як Сталін зліквідував організаторів перепису населення 1937 р. і як "Голод охопив перш за все ту частину населення, яка годувала країну. Першими жертвами стали діти. Було відомо, що для виконання пляну в тих тяжких умовах у багатьох місцевостях при заготівлі зерна вивозили весь хліб без винятку. Це стосувалося також того зерна, яке було призначене на

фураж або було видане як аванс за трудовні". Далі автор пояснює, що в тих роках СРСР поспішав закупити від Заходу машини, щоб здійснити сталінські проекти індустріалізації. Щоб заплатити за ці машини, Сталін (і партія) вирішили продавати збіжжя Заходові. Його, якщо це не штучний маневр — насильно забрати збіжжя від голодуючих селян, щоб заплатити за машини, — тоді як це назвати? Товаришу Сургай, ви що — "історик" чи апологет ЦК КПУ? Або виступ самого Щербицького (якому важко закинути український націоналізм чи навіть мінімальну дозу національної гідності), де той під тиском заявив: "Але перехід до колективного сільського господарства був далеко не простим. Невиправдане форсування темпів, переважно адміністративні методи керівництва, грубі порушення принципу добровільності, викривлення лінії у ставленні до середняка і в боротьбі проти куркульства дуже ускладнили обстановку на селі..." (*Радянська Україна*, 26 грудня 1987). І хоч Щербицький також завертає слова і крутить, він більше каже про штучний голод, ніж Сургай! Але сам факт, що нарешті радянські історики типу Сургая визнають, що взагалі був голод в 1933 році — це крок вперед. Раніше ця тема була табу, за яку саджали.

Але повернімся до УКК. Як звичайно ведеться в радянській полеміці, обов'язково група "робітників" чи якийсь обурений "колектив" посилає листа до редакції газети з вимогою "дати відсіч". УКК і цього не оминув. Така, група співробітників Центральної наукової бібліотеки АН УРСР пише: "...Нам незрозуміла позиція партійних і правоохоронних органів (читай КГБ, — *Р. К.*), які дозволяють жменьці «сумнівних елементів» так поводитися". Видно чим пахне. Або інший лист, підписаний: "Керівники та члени ради клубу воїнів-інтернаціоналістів Дарницького району", де, між іншим, сказано: "Користуючись гласністю та демократією, УКК, до якого примкнули гіпі-пацифісти, відкрито веде, на наш погляд, антирадянську агітацію". Все нагадує колективні листи членів Спілки письменників України, які засуджували Пастернака за його *Доктора Живаго*, ніколи не читавши цього роману. "Був Сталін — був порядок" — це гасло, мабуть, об'єднує членів клубу "воїнів-інтернаціоналістів". Такі "охоронці громадського порядку" ще й до того "інтернаціоналісти" (читай русифікатори — *Р. К.*), вбачають у всьому українському щось вороже, незалежно від їхнього твердження, що їм "мурашки" по спині лазили, коли почули українську мову далеко за межами Батьківщини. Ходили б хлопці-"інтернаціоналісти" по Києві вдень зі свічками і шукали б там, у столиці, українську мову. Цікаво, як реагували б вони, якби знайшли такого чудака, що ще по-українському розмовляє? Був би він "гіпі, пацифіст" (а пацифістів слід шукати серед членів Комітету захисту миру УРСР).

Інші листи "проти" УКК менш цікаві: там звичайно лайка. Лис-

ти "за" також заслуговують на увагу — деякі, мабуть, ширі, інші мають вигляд підробки самою редакцією *Вечірнього Києва* з метою скомпромітувати УКК. Ще інші три листи "за", мабуть, правдиві, а між ними лист О. Пасічника та змістовний анонімний, де сказано: "Лист не підписую. Чому? Так, боюсь. Боюсь і за тих хлопців. Що буде з ними?". О. Пасічник пише: "Якою позавчорашністю віє докір, що серед українців, котрі цікавляться історією рідного краю, були й такі, що живуть в Америці". (Тут редакція дає вияснення, щоб, боронь Боже, читач не збаламутився, і каже, що мова йде про Петра Фединського, співробітника "Голосу Америки". Про Фединського згадують тому, що під час його перебування в Києві з виставкою США українська радянська преса облила його болотом, бо він нарікав, що в Україні рідко чути українську мову. Підготувавши відповідну "психозу" навколо Фединського, "Вечірка" "доказує", які то там "закордонні українці" приходять на засідання клубу. Якщо б був не Фединський, а, скажімо, якийсь інший -енко, то, звичайно, щось придумали б для нього: "його батько був в ОУН, у дивізії, петлюрівець, дрібний буржуй, куркуль").

Як не як, *Вечірній Київ* зберіг вигляд зрівноваженої газети. Хтось повірив би, що редакція ледь-ледь не перебудувалася.

На цьому полеміка не закінчилася. 2 грудня 1987 р. *Вечірній Київ* ще раз помістив цілу сторінку листів і уривків з листів "за" і "проти". Там ще раз були обов'язкові колективні листи "трудящих" і "ветеранів війни", членів комсомольських комітетів тощо, а також був переповіджений лист від УКК до газети. Правда, це переповідження важко зрозуміти, бо переказують його противники УКК, редакція *Вечірнього Києва*. Газета обурюється, що у 8-сторінковій статті п. н. "Положення УКК" немає слів "радянська" і "соціалістична". Якась крамола! При тому редакція цинічно хоче представити себе справжнім оборонцем української історії: "Ніхто не заперечує й заперечувати не має права такі очевидні історичні факти як голод на Україні в 30-і роки". Якими відважними стали "хахли" в редакції — написали б вони це 5 років, чи хоч 5 місяців тому, і Щербицький не бавився б з ними у демократію, а просто посадив би до тюрми. А сьогодні "ніхто не має права"! Можна подумати, що в редакції згуртувалися петлюрівці.

Серед листів "за" найцікавішим є лист письменника Станіслава Тельнюка, якого редакція не помістила в цілості, тільки дала уривки, і то з полемічними зауваженнями. Наприклад, Тельнюк порушив у своєму листі справу смерті Василя Стуса. Цей уривок редакція не надрукувала, але дала свій сталінський коментар: "Дискутувати з товаришем Тельнюком з приводу долі особисто йому знайомого В. Стуса (шо помер, між іншим, у виправнотрудо-

вій колонії, переконаним ворогом Радянської влади) не будемо. Час справді все поставити на свої місця". У примітці до полеміки редакція подає, що "коли номер був готовий до друку, нам стало відомо: днями українська служба «РС» (Радіо "Свобода" ознайомила свої слухачів (серед яких, мабуть половина редакції *Вечірнього Києва*. — Р. К.) з прийнятим на засіданні УКК 18 жовтня «Зверненням» пам'яті В. Стуса. Його підписали Є. Сверстюк, О. Шевченко, С. Набока та інші". Метою цієї "вістки", мабуть є створити враження серед "інтернаціоналістів" Києва, що УКК має прямий зв'язок з ЦРУ і "піратами ефіру" з Радіо "Свободи".

Другий лист "за" — від Оксани Мешко, в якому вона докоряє О. Шевцеві, що він висмикував дрібниці в його репортажі про засідання клубу.

На тому редакція повідомила, що закінчує дискусію навколо УКК. Через тиждень появилось повідомлення "партійної групи" Києва про поширення боротьби проти націоналізму і сionізму.

Цинізм і ненависть до українства притаманні таким як редакція *Вечірнього Києва*, і тому слід повернутися до заголовку цієї статті: "Хто ховається за кулісами *Вечірнього Києва*. Візьмімо спершу один факт: тираж того ж *Вечірнього Києва* в 1983 р. був 236,500 — неабиякий тираж, хоч на столицю України не зойвсім вистачаючий. У 1985 р. цей тираж зменшився до 109,836 — впав більш як на половину, хоч українське населення міста Києва збільшилося. Чим це пояснити? Де були ті затривожені заклики редакції, щоб населення Києва читало газету рідною мовою? Де був клуб "воїнів-інтернаціоналістів", який так вболіває за рідну мову? Цей самий клуб, який закликає розправлятися з націоналістичною гидотою? Де були ті "колективні листи трудящих", в яких треба було засуджувати дику оргію російського шовінізму в Україні?

Переходимо до 1987 року. Час перебудови, рік постанови ЦК КПУ про поширення впливу української мови в Україні, а тираж *Вечірнього Києва* зменшується до 83,050! І тоді, коли немає кому читати українську газету в столиці України, твориться на сторінках газети бакханалія проти кого? Російського шовінізму? Та ви що? Проти УКК! Проти "націоналістів", лютих ворогів українського народу, вилужників і т. д. Макабрничний танець заводять над чесними людьми, які наївно повірили в "гласність", а в кабінетах КГБ, в редакції *Вечірнього Києва*, у Київському міськкомі і ЦК КПУ "товариші" (не "пани") глузують з приводу "перемоги" над українцями. "Ах мы этим хахлам дали!".

Читач має право запитати зовсім слушно: "А де всі ті зміни, про які ми читали?". В імені справедливості треба сказати, що дійсно відбуваються зміни в Україні. Вони покищо обмежилися до середовища письменників, діячів культури, але вони позитивні,

помітні і їх треба широко вітати. При тому бачимо той страшний опір бюрократії, ті загони русификаторів, які посилилися в Україні і активно воюють з кожним проявом українства, всіх тих шевців, "воїнів-інтернаціоналістів" і їм подібних. В їхньому розумінні Україна — це просто "юг Росії", а кожний оборонець рідної мови, — це "бандерівець" чи "німецько-український націоналіст". І незалежно від того, партійний ти чи безпартійний — якщо тебе болить доля рідного народу, то в очах російського чи зросійшеного міщанства ти вже ворог. Апарат влади знаходиться в Україні в руках таких як Швець — там немає місця для чесних людей, хоч серед партійних в Україні є безперечно, чесні люди.

І коли доводиться відповідати на питання, хто стоїть за наклепами у *Вечірньому Києві*, відповідь ясна — ЦК КПУ і його органи правопорядку. Вони прекрасно знають, що всі ці балачки про українську мову, культуру і тому подібне загрожують їм. Дух національного ренесансу може швидко розвинутися і тоді що? "Товариші" ЦК КПУ покищо толерують виступи письменників, хоч, правду кажучи, це їм не дуже по дорозі. Але коли стає ясно, що національне відродження відбувається стихійно, без дозволу ЦК, тоді логіка сталінізму нашіптує кожному ретроградові, що "пора діяти". І тоді цілий апарат мобілізується, щоб дати відсіч. Появляються "колективні листи" і всі старі, випробувані ще в 1937-му р., методи.

Соромно читати деякі листи у *Вечірньому Києві*. Хтось подумав би, що число газети з грудня 1987 — це передрук числа з 1937-го року. Такі самісінькі аргументи, шаблонні фрази, такі ж лють і ненависть, продиктовані згори. Бідні автори, яким сказано було підписати ті листи, не знають що і чому підписують. Але краще ставити підпис, ніж ризикувати. ...Бідні ті раби "отечества" чужого!

ЗА КРУГЛИМ СТОЛОМ НАВКОЛО ГОСТРИХ ПИТАНЬ

Василь Сокіл

Минуло небагато часу від початку втілення в життя економічних проєктів перебудови радянського господарства, а вже засоби масової інформації почали подавати відомості про досягнення у цій справі.

На недавній зустрічі в ЦК КПРС з керівниками преси, радіо, телебачення, ідеологічних установ і творчих спілок М. Горбачов навів чимало цікавих цифр та показників. Він відзначив, що темпи приросту продуктивності праці перевищили середньорічні показники останньої п'ятирічки від 1,3 раза в промисловості до 2,8 раза в сільському господарстві, а на залізничному транспорті — аж у 3,6 раза. Якісні зміни відбуваються у сфері науково-технічного прогресу. Минулого року оновлення продукції машинобудування йшло в 2,9 раза швидше, ніж у попередні два роки. Вчені повідомляють, що впритул підійшли до створення вітчизняних обчислювальних машин зі швидкістю 10 мільярдів операцій за секунду. А на черзі, як обіцяють, будуть супермашини з 30, 50 і навіть більше ніж 100 мільярдів операцій на секунду. За останні три роки будівництво житла зросло на 9%, шкіл — на 28%, а клубів на 46%. Середньорічний приріст споживання за цей час становив 18 мільярдів карбованців проти 11 мільярдів за попередні роки.

"Можуть запитати, — сказав промовець, — як же так, статистика повідомляє про зростання споживання, а у нас всього не вистачає?"

Дійсно, справедливе запитання. Його люди ставили з давніх-давен і ніколи не чули ясної відповіді. Переважно все вияснявалося "тимчасовими труднощами". Нині генеральний секретар дав таку відповідь: по одній кривій пішли грошові доходи, а по іншій кривій — зростання товарообігу. Тому, засвідчив він, у нас усього й не вистачає. Тобто, крива винувата — грошей багато, а купити нічого.

Але статистичні дані непогані, — це факт.

Майже в ті ж самі дні у Києві відбулася розмова "за круглим столом" на тему "Науково-технічний прогрес і моральність", яку провели редакції газет *Радянська Україна* та *Літературна Україна*.

Таке поєднання матеріально-технічних проблем з духовно-моральними принципами людей, виконавців цих проблем, знаменне для радянської дійсності крім своєї несподіваності ще й самих фактом серйозної розмови про такі речі, які досі були або під цілковитою забороною, або категорично ігнорувалися як ідеаліс-

тичні вигадки. На цій нараді мав йшла про совість людську, про честь і порядність, пошану до одвічних законів моральности, про духовну перебудову людини.

Здорові розуми заговорили: "Ми увійшли в такий період життя і розвитку, коли стало ясно: заклик партії «більше соціалізму» це, насамперед більше суспільної свідомости, суспільної моралі, сказати б навіть, суспільної совісти. Моральність набуває політичного значення, визначає перспективи досягнення мети. І хоч якими архіважливими були б проблеми економіки, кадрові та структурні питання, розв'язання їх може виявитися малоефективним, якщо наші дії не будуть умотивовані високими моральними ідеалами, глибокими переконаннями і твердими принципами".

Вельми сміливе твердження! Одверто проголошується: те, що робилося досі, було приречене на провал, оскільки для нього не існувало належних моральних ідеалів і люди були позбавлені глибоких переконань та твердих принципів у своїй праці. Катастрофічний стан економіки "зрілого соціалізму" був результатом відсутности суспільної свідомости, совісти і чести.

Заступник голови Держпляну УРСР В. І. Антонов так і сказав: "Звільнений від моралі науково-технічний прогрес діяв якраз усупереч цьому прогресові".

Усупереч прогресові — це значить на шкоду суспільству. Скільки ж бо на цій нараді наводилося разючих прикладів непоправної шкоди, нанесеної в наслідок безсовісности, аморальности тих, хто проводив у життя такий прогрес! Згадувалася ганебна "будова віку" Дунай-Дніпро, злочинно будований Чорнобиль і безсовісно проєктовані нові чорнобилі на Україні, і катастрофа на Стебниківському калійному комбінаті, де після прориву отруйних відходів знищена екологічна система Дністра, і пляномірне нищення природних багатств України, зокрема, заповідних озер Свистязя, історичних пам'ятників Чигирин, Києва, Батурина, Чернігова...

Всі ці злочини робилися і далі робляться людьми без чести і совісти, для яких існує єдиний давній "моральний" принцип: "Крой Ванька, Бога нет!". А слідом за цим гаслом нові заклики: "Давай, давай!", "Перша заповідь — давай план!", "На штурм — сил не шкодуй!", "Перемога за всяку ціну!".

У зв'язку з цими проблемами в листі до редакції *Літературної України* група українських вчених — академіки О. М. Алімов, М. М. Амосов, А. М. Гродзинський, О. М. Щербань, члени-кореспонденти Академії наук Є. П. Дибан, Д. М. Гродзинський, доктори наук О. О. Русінов, С. І. Дорогунцов, В. В. Зорін, В. М. Шестопапов — гостро і доказово критикують шкідливу практику дальшого проєктування атомних електростанцій на Україні.

З цього листа довідуємося, що на Україні будується і нині

експлуатується сім нових атомних електростанцій з проєктною потужністю 4 мільйони кіловат. Вчені, стурбовані тим, що розміщення в густонаселених районах республіки таких потужностей, створює реальну загрозу насамперед людям України, територія якої і так має найвищий в Союзі рівень господарського освоєння. Вони наводять вельми цікаві (досі обмежено публіковані) цифри. На земельній площі, яка становить 3% всієї території Союзу, нині виробляється 20% загальносоюзного сукупного продукту, зокрема, майже чверть валового збору врожаю зернових, 60% цукрових буряків, 45% соняшника, 25% м'яса та молока і третина овочів. А тим часом у структурі української промисловості головну роль відіграють галузі, які вже давно використовують велику кількість природних ресурсів (руда, паливо, будівельні матеріали) і це само по собі виснажує природу, занечищує, забруднює довкілля. Уже нині стверджують учені, антропогенне навантаження в республіці вдесятеро вище, ніж у середньому по Союзі.

А тут ще й атомні електростанції, які додатково споживатимуть близько 1,5 мільярда кубічних метрів води на рік. Наводяться факти до чого це призводить. Вода, що охолоджується на Рівенській АЕС, попадає в річку Стир з температурою підвищеною на 5 ступенів, Хмельницька станція забирає майже всю воду річки Горинь. При будівництві Південно-Українського комплексу атомних електростанцій застосована прямо таки шкідницька система водопостачання, яка гранично забруднює воду Південного Бугу та Дніпро-Бугського лиману.

Лист цей опублікований в *Літературній Україні*. Самі автори сумніваються, що їхня велика турбота дійде до совісти проєктувальників атомних станцій. У своєму листі вони пишуть, що одностайна думка наукової й інженерної громадськості твердить про недоцільність будівництва нових атомних станцій на Україні з точки зору екології, проте основна керівна організація у Москві — Мінатоменерго (Міністерство атомної енергетики) не піддається ніяким перебудовам, ігнорує громадську думку, нав'язує свої рішення всупереч очевидним економічним і екологічним втратам, уперто не бажає відмовитися від засуджених методів і продовжує політику власних інтересів.

Автори листа не наважилися назвати, що то за власні відомчі інтереси. А між рядками їхнього листа можна прочитати, що мова йде про нерівноправне становище України у радянській імперії.

Дійсно, була б Україна вільною і незалежною державою, чи згодилася б вона на те, що б її долею, життям народу розпоряджалася якась стороння сусідня країна?

Тепер ми знаємо, яку велику ціну платив народ за "виконання і перевиконання" та за переможні реляції. Тепер приходять до вис-

новку: "Коли заради премій та орденів масово випускають браковані трактори, комбайни, взуття, одяг, коли половина врожаю гине по дорозі до споживача — це призводить не тільки до економічних, а й до моральних збитків. Показуха, рапортоманія, гонитва за «валом» на шкоду якості та безліч інших недоліків економічного життя — усе це вбиває в душах людей високі моральні принципи, призводить до бездуховності".

Людина втрачала найцінніше — душу, безсмертну основу розумної істоти.

В усі часи радянська людина звеличувалася тільки за свою багатирську силу, фізичну витривалість, справність м'язів, а скажіть, будь ласка, де ви щось добре бодай почули про людську душу? В якому партійному чи державному документі вона згадувалася як щось важливе? Внутрішній, психічний світ людини з її настроями, почуттями, переживаннями ставився за ніщо, вважаючи його, за марксистсько-ленінською філософією, вторинним, а то навіть і деградує у порівнянні з первинною матерією.

Під теоретичною тезою "Економіка — база, а ідеологія — надбудова" роками виховувалася бездуховна людина, спотворювалися високі поняття совісти, чести, порядности, того, що є сукупністю моральних принципів, втрату яких з гіркотою починають згадувати колишні "вихователі" радянських людей.

Загально відомо, що в тяжкі моменти, в смертельних ситуаціях людина часто повертається до віри в Бога. Звертається до Бога за порятунком. Благає надати сил. Пригадує заповіді, з яких найактуальніші: "Шануй своїх батька й матір", "Не убий", "Не кради", "Не свідчи неправдиво на свого ближнього", "Не пожадай майна свого ближнього" тощо.

На основі таких заповідей творилася душа людини — безсмертна основа людської істоти. Зовнішня оболонка — тіло наповнювалось внутрішнім багатством, непорушними моральними принципами, які формували людську совість, честь, порядність.

Певна річ, годі міркувати, якими методами тепер можна повернути людині втрачені нею моральні принципи. Як розбудити в людях совість? Як зробити їх сумлінними, чесними, порядними?

Легко вбити душу в людині. За недовгий час багатьох поробили безбатченками. Виховали страшну непошану до матерів своїх. Позбавили пам'яті про минуле і усвідомлення сучасного. Зруйнували духовні основи життя.

Легко знищити собори, спотворити історію. Це робилося руками людей, що не мали ні сорому, ні чести, ні совісти, ні душі. Тепер настав невідкладний час відбудовувати собори, воскрешати людські душі. Однак самими, навіть найзапальнішими закликами до чести й совісти людей нічого не зробиш. Швидше можна відбудувати зруйнований храм, але значно важче повернути

людям моральність, без якої, як слушно говорили за тим "круглим столом", неможлива перебудова скаліченої економіки Радянського Союзу.

Виступ Івана Драча заслуговує особливої уваги. Він розповів бувальщину, яка, як він сказав, переростає у притчу нашого життя. Дещо в скороченому вигляді подаємо цю глибоко філософського значення розповідь поета:

Уявіть собі прекрасну автостраду, по якій шалено мчать машини. Але на якомусь місці — аварія за аварією, автомобілі стикаються, б'ються лобами, перекидаються... Немає, здається, на тому місці ніяких перепон, ні поворотів, ні вибоїв, а трагедії людські вже трапляються багато літ. Ніхто не може зрозуміти, в чому річ. Та оскільки все більше й більше там розбивається машин і гинуть люди, одного разу вирішили тут же біля дороги їх і ховати. Копнули раз, удруге... Аж виявляється, автострада прокладена через цвинтар загиблих у голод 33 року... Отак ми всі мчимо магістраллю науково-технічного прогресу, а куди мчимо і через що лежить наш шлях, починаємо думати тоді, коли розбиваємося... Дивуємося, в чому річ? А річ у тім, що порушуємо закони совісти, закони моральності у найглибшому розумінні цього слова.

За "круглим столом" сиділи і добре промовляли фактично однодумці — вчені, літератори, журналісти, передові робітники. Ніхто ні з ким не сперечався, навпаки, кожен додавав щось свого до попередніх виступів, усі гостро засуджували безсовісність, неморальність, нечесність, непорядність, бездушність... А чію?

Може, хай би стіл не був такий круглий. Хай би мав бодай два гострі кути, де сиділи б ті, що й досі не мають ні сорому, ні чести, ні совісти, ні душі, але далі по-своєму керують, точніше кажучи, шкодять процесові перебудови. Хай би вони розповіли, як повернути втрачену моральність.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ РЕДКОЛЕГІЇ ЄДИНОГО НА УКРАЇНІ НЕЗАЛЕЖНОГО ЖУРНАЛУ «УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК»

У складних і нелегких обставинах нинішньої ситуації на Україні члени редколегії незалежного громадського журналу *Український вісник*, відновленого в серпні 1986 року, звернулися з відкритим листом, повний текст якого подаємо нижче. Зберігаємо мову оригіналу. — *Закордонне представництво Української Гельсінкської Групи.*

До учасників Віденської конференції
з питань безпеки і співпраці в Європі,
до Гельсінкської Федерації,
до Міжнародної Асоціації Журналістів

Проголошена новим керівництвом політика гласності породила чималі надії на демократичні зміни в нашій країні і на оздоровлення міжнародного клімату.

Однак, позитивні зміни в СРСР загальмувалися, більше того — останнім часом помітний назадний рух. Особливо помітно це в Україні, де незмінне з брежневських часів керівництво прагне перетворити республіку на справжню Вандею перебудови. Це підтверджує і безпрецедентна впродовж останніх років кампанія цькування та репресій проти першого на Україні незалежного друкованого органу — позацензурного журналу *Український вісник*.

Чимало деталей цього погрому міжнародна громадськість уже знає. Нагадуємо лише, що безперервні брехливі напади на нас у республіканській пресі на радіо і телебаченні, на організованих владою мітингах і зборах, тривають уже кілька тижнів. Вдаючись до брехні і наклепів, нас намагаються протиставити рідному народові, зобразити агентами іноземних розвідок, прибічниками терору, фашизму і тому подібне. Стосовно членів редколегії журналу та його активних авторів не ганьбляться застосовувати найбрудніші методи: рукоприкладство, погрози вбивством, затримання і короткочасні арешти...

У зв'язку з тим, що впродовж останніх днів зі шпальт офіційної преси від представників репресивних органів прозвучали відверті погрози арештувати членів редколегії журналу, чи депортувати нас за межі батьківщини, просимо світову демократичну громадськість, у прешу чергу активістів Гельсінкського руху і колег-журналістів,

могутньою силою громадської підтримки не дати задавити в Україні перший незалежний друкований орган.

Зі свого боку, відкидаючи наклепи і брехливі обмови, заявляємо, що платформою нашої діяльності були і лишаються ідеали міжнародного гельсінкського руху. Нагадуємо, що Українська Гельсінкська група навіть у часи найсуворіших репресій не заявляла про припинення своєї діяльності, хоча чимало членів Групи перебувало в таборах особливого режиму, або вимушені були залишити батьківщину.

З метою активізації Української Гельсінкської групи оголошуємо, що редколегія журналу *Український вісник*, окремі члени якої ще раніше належали до Української Гельсінкської групи, відтепер у повному складі входить до Української Гельсінкської групи і оголошує наш журнал її органом. Нехай поставлений до нас світ судить, як радянське керівництво шанує підписаний ним Гельсінкський Заключний Акт.

Сподіваємося, що в складній ситуації в Україні, де сили застою і реакції намагаються перейти в контрнаступ, Українська Гельсінкська група та її орган *Український вісник* не залишаться самотніми.

Члени редколегії:
Василь Барладяну
Михайло Горинь
Павло Скочук
Вячеслав Чорновіл

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ КАЛЕНДАР — 1987. ред. о. Т. Янів, Варшава: Генеральний вікаріят для вірних греко-католицького обряду в Польщі, 1987, стор. 80.

Важко заперечити, що серед завдань такого журналу, як *Сучасність* є реєструвати якнайбільше проявів духовного життя українців, де б вони не проживали. Само собою зрозуміло, що будуть це факти різної ваги і значення. Ці вступні зауваження вважаю потрібними тому, що може хтось заперечити доцільність обговорювання на сторінках *Сучасности* того роду видання, як церковний календар. Таке становище загально слушне, але явище явищу не рівне й без врахування контексту теж не обійтися. Так є з обговорюваним календарем. Ця невеличка книжечка (80 стор.) заслуговує на відмічення з багатьох причин. Почнімо від контекстних. Отже є це перше від 40 років видання для цієї віроісповідної групи українців, що проживає в Польщі. Дотепер виходило там два інші календарі — *Православний календар* та *Український календар*, видавані УСКТ (Українське суспільно-культурне товариство). Оба мають форму збірників і, крім календарної частини, містять художні твори та відводять багато місця науковим і науково-популярним статтям. Оба календарі були дотепер єдиними більш-менш постійними форумами вияву в друкованій журнальній формі духовного життя українців у Польщі (додаток до газети *Наше слово — Наша культура* — має газетну форму, а крім цього вже другий рік не друкується!) Зрозуміло, що поява в таких обставинах третього друкованого форуму є справжньою подією не тільки в релігійному житті тамтешніх українців, але також важливим явищем загальнокультурного характеру.

Врешті-решт, ще одна причина, задля якої календар варто спопуляризувати. Це — його тираж. Він по-справжньому бібліофільський, бо всього 300 (триста!) примірників, і це для сотень тисяч осіб релігійної спільноти. Курйозність того факту не потребує жадних коментарів. У цю скромну об'ємом книжечку видавцям пощастило помістити ряд статей, що охоплюють літургійні, богословські, філософські, історичні та філологічні питання. Поміж ними — зразки художніх творів (вірші Р. Дрозда, І. Рейта, О. Хиляк-Петика і, врешті, "Скорбна мати" П. Тичини), фотографії церков та ікон, репродукції гравюр з 17 ст. Календарну частину, збагачено малюнками дерев'яних церков з території сучасної Польщі. Виконані відомим у Польщі архітектором А. Хиляком рисунки не тільки збагачують календар художньо, але є також цінним інформаційним матеріалом. Літургійна й богословська тематика представлена текстом "Загаль-

ного уставу”, інформацією про форми й терміни пошення і статтею про тайну евхаристії. Цінні відомості про українських католиків у Польщі поміщено наприкінці календаря. Довідуємось, наприклад, що діє там 85 греко-католицьких станиць. Цю евфемістичну назву краще віддавало б українське слово “пристановище”, бо в більшості випадків це не українські церкви, але позичувані в римо-католиків на час богослужіння костьоли. В інформації подано також рік заснування кожної станиці (найстарша в Варшаві — 1781 р., наймолодша в М’ястку — 1986 р.) і вікаріят, якому вони підпорядковані (їх два — південний і північний). Більшість станиць, які водночас й найраніше засновані, розположені на західних і північних землях Польщі й шойно останніми роками починають їх також відкривати на корінних українських землях (наприклад у Криниці — 1982, у Горлицях — 1984, в Устриках-Долішніх — 1985). Далі подано список греко-католицького духовенства в Польщі, збагачений персональними даними, відомостями про становище, територію душпастирських послуг і адреси. До цього тематичного відділу календаря примикає теж стаття М. Чеха про найстаршу в післявоєнній Польщі станицю в Хшанові та її довголітнього надхненного священика о. митрата М. Ріпечького. Решта статей має позацерковну, хоч інспіровану релігією тематику. Це стаття С. Заброварного “Біля початків християнства на Русі” (оглядово-інформаційна), дуже цікавий мало-відомим фактажем допис Т. Жихевича про Берестейську унію, по-науковому сумлінне дослідження С. Козака на тему: “Біблійні мотиви в *Книгах буття українського народу*”. До цієї групи належить теж словничок українських назв храму, складений М. Юрковським. Культурну тематику заторкують чотири статті. Своїми роздумами над суттю ікони ділиться з читачами відомий мистець Ю. Новосільський, а М. Мікляшевська-Хиляк, при нагоді статті про Український камерний молодіжний хор у Варшаві, порушує не одну болючу проблему давнього і недавнього минулого. І врешті, допис про “Христові страсті” В. Курилика. Це чи не перша для українців у Польщі така широка інформація про самого Курилика і про його славну євангельську серію. Стаття ілюстрована двома репродукціями.

Календар виданий на доброму рівні, естетично оформлений та відзначається доброю мовою. І хоч, об’єктивно беручи, це явище рядове, але в польській дійсності є значним досягненням та подією. Було б добре, коли б цей почин розвинувся й дозрів, а календар зайняв постійне місце у панорамі українського життя в діаспорі.

Любомир Мирошніченко

ПРАВДУ І ТІЛЬКИ ПРАВДУ

Роздуми соціолога про трагічні сторінки
нашої історії і про противників перебудови

Ігор Бестужев-Лада

I

Читаю статті й листи про беззаконня в роки культу особи Сталіна.

Читаю — і подумки киваю головою. Все — або майже все — правильно. І все ж не полишає почуття якогось подиву. Якоїсь незручності, чи шо. Час від часу майже кожний автор, називаючи сумні факти, що волають про скоєні злочини, вважає начеб то своїм обов'язком зупинитись і... врахувати вклад Сталіна...

Треба, звичайно, врахувати. Питання тільки в тому, який вклад?

Який "ленінізм" захистив Сталін, перекресливши ленінську економічну політику і зробивши спробу завершити в 1929 році авантюристичний "великий стрибок", який через тридцять років крок у крок повторив його однодумець Мао Цзедун — приблизно з тими ж результатами?

Чи, можливо, втіленням ленінізму є рік 1937-й, що охоплює на ділі 1929-1941 і 1945-1953 роки (із страхітливими беззаконнями і в роки великої вітчизняної війни)?

Культ особи "великого вождя" не був простою випадковістю, бо перші паростки демократії були заглушені пагонами догматизму, бюрократії, адміністрування. інакше кажучи, відбувся відхід від ленінських принципів демократичного централізму до прямопротилежних принципів централізму бюрократичного. Нагадаємо, що зворотний перехід становить суть нинішньої перебудови.

А тим часом "трагічне не було неминучим". Якби було неминучим як побоювалося багато революціонерів того часу, починаючи

Ігор Бестужев-Лада — історик і соціолог, доктор наук, завідуючий сектором Інституту соціологічних досліджень АН СРСР, професор МДУ, автор ряду праць з історії СРСР і соціальної прогностики. Ця стаття була вперше надрукована в московському тижневику *Неделя*, згодом появилася в українському перекладі в газеті *Сільські вісті* (Київ, УРСР) з 10 лютого 1988 р., з якої ми її передруковуємо повністю, зберігаючи правопис оригіналу. — *Ред.*

з Г. В. Плеханова і закінчуючи Розою Люксембург (передсмертний лист якої щодо цього опубліковано у нас порівняно недавно), то навряд чи Ленін казав би і писав те, що він казав і писав у 1917-1923 роках. Та навряд чи і ми ленінці, оцінювали б в такому разі ленінізм так, як оцінив його XXVII з'їзд партії, як оцінюємо його ми сьогодні (М. С. Горбачов: "Для нас, радянських людей, усе, що пов'язане з іменем Володимира Ілліча Леніна, будь-яка крупинка його спадщини безцінна").

Однак я ніяк не можу себе змусити написати "так" проти тих місць у статтях, де говориться про суперечливість особи Сталіна, про всякчасне непорозуміння щодо ролі Сталіна в нашій історії, про те, буцімто він був найбільш послідовним захисником курсу партії тощо.

А що, Дзержинський, Кіров, Фрунзе, Куйбишев, Орджонікідзе (щоб не говорити про викреслених Сталіним із нашої історії і "тільки сьогодні поновлених і в ній людей) були "менш послідовними".

Так, звичайно, і серед тих, хто оточував Сталіна в останні 15 років його одноособового керування, він був "найбільш послідовним і вольовим". Адже говорити про послідовність і волю у "соратників вождя", що залишилися живими, із його найближчого оточення тих років можна лише з великою натяжкою.

А щодо "логіки вчинків Сталіна" — вона цілком зрозуміла, відчайдушна боротьба за особисту владу, потім за утримання її будь-якою ціною після катастрофічних провалів 1929-1933 років, коли заміна "вождя" здавалася, мабуть, неминучою навіть йому "самому". Боротьба з вивертками, безпощадна, із застосуванням цілого арсеналу хитрощів і підступності.

Зокрема, нікому, крім нього, не вдалося добитися, щоб комуністи з підпільним стажем, віддані Партії і Батьківщині люди (пам'ятаєте, у Маяковського: "Зречіться!" — ревли, але із палаючих горлянок лише три слова: "Хай живе комунізм"), — так ось, щоб такі люди привселюдно, під час огидного інсценування суду над ними, визнавали себе зрадниками Батьківщини, агентами іноземних розвідок або ставали під розстріл з вигуком: "Хай живе товариш Сталін!" (у цілковитій упевненості, що їх розстрілюють "вороги народу", агенти іноземних розвідок)...

Яка вже там "виняткова суперечливість"! У боротьбі за владу і за її утримання Сталін дійсно був найбільш вольовим захисником... самого себе, свого крісла. Таких же "винятково суперечливих" персонажів ми бачили тисячами і в часи Сталіна, і пізніше, бачимо і нині на різних рівнях, коли їм доводиться в умовах перебудови залишити свої крісла. Нема такого кроку, на який би вони не зважилися, щоб зберегти своє становище. Тільки можливостей у них куди менше, ніж у їхнього прототипу і духовного вітця.

А репресії в 1929-1933, 1937-1938 роках і після війни, до 1948-1952 років включно? Ні, таке могла допустити лише людина, охоплена жагою влади і манією переслідування.

"Непорозуміння" щодо особи Сталіна (не культу, а саме особи) дійсно існує. Пояснюється воно, "непорозуміння" це, дуже просто: і при житті Сталіна, і після його смерті не тільки так звані прості люди, а й генерали, маршали, міністри, члени ЦК партії, що мали право особисто йому доповідати (за винятком вузького кола найближчих до нього осіб), мало що знали про Сталіна як про людину і про справжні діяння цієї людини.

Та й протягом тридцятих років вони все менше й менше і бачили-то в ньому людину. Культ є культ. І бог є бог. Всезнаючий. Всемудрий. Не відаючий тільки одного — пошадити за одне-єдине необережне слово. Так не базікай зайвого! Базіка — знахідка для шпигуна, а їх начебто он скільки тоді розвелосся: чи не на кожному заводі, в кожній конторі, по дюжині вилловлювали.

(Зазначимо в дужках: шпигуни дійсно були; але маси арештованих "псевдошпигунів", звичайно ж, не мали з ними нічого спільного, а ті, в більшості своїй, не тільки продовжували чинити свою чорну справу, а й успішно грали на манії переслідування у "всезнаючого" і різноманітним провокаціями — головним чином підкидали фальшиві документи, які давали йому можливість знищувати кращих воєначальників, кращі уми країни, майже в прямому розумінні обезглавлюючи країну та її армію напередодні смертельної війни).

Хіба не він, всемудрий, намагався, однак, зупинити насильну "колективізацію" і спрямувати її в русло справжньої добровільності знаменитою статтею "запоморочення від успіхів". А те, що сплюндрували мільйони радянських господарств — так це уявлялось "перегинами на місцях".

Хіба не він наказав розстріляти формально відповідальних за масові репресії керівників НКВС і через якийсь час, оскільки репресії тривали — формально відповідальних за їх продовження нових керівників? Ну, а те, що репресії не припинялися, — так це також "перегини на місцях".

Хіба не він на початку липня 1941 року закликав народ до Вітчизняної війни? А те, що армія, замість того щоб відразу ж ввійти в Берлін, як чекали всі (була навіть книжка-фантастика "Перший удар", де детально розписувалось, як усе це відбудеться), почала раптом незрозумілим чином відступати, — так у цьому винні командуючі фронтами, нещодавно призначені замість страчених як шпигуни воєначальників, і їх також постигла безпощадна кара — все той же розстріл.

Сучасна молодь, мабуть, не повірить, що звичайну людину — адже ж усі знали, що до 30-х років це була саме звичайна

людина! — можна обожнювати в буквальному розумінні слова, тобто ставитись як до живого божества. Я і сам би не повірив, якби не пережив усього цього особисто. Хлопчаком кілька разів "проходив з демонстрантами по Красній площі 30-х років — спочатку на плечах батька, потім поруч з ним, — і шоразу, поми-наючи Мавзолей, захоплено вдивлявся з радісно калатаючим серцем у малопомітну постать на трибуні: адже кілька місяців до цього і в дитсадку, і потім у школі, і по радіо з ранку до вечора, і в *Мурзилке*, і в *Пионерской правде* тільки і чув: "О Сталине мудром, родном и любимом прекрасную песню слагает народ". І бачив, що настрої переважної більшості крокуючих поряд був також радісно захопленим, і це переважало навіть скептичну посмішку батька, якому я вірив беззастережно. Та батько, із зрозумілих тепер причин, і не міг сказати нічого, крім іронічного: "Апельсиновый ты наш, керосиновый ты наш!" — і то в колі своїх друзів, старих комуністів. А тут такий загальний ажіотаж!

Люди мого покоління, які дивилися зроблений цілком у такому ось ключі фільм здається, "Падіння Берліна" (особисто схвалений генералісимумом), пам'ятають такий епізод. Якийсь "простий чоловік" — його роль виконував популярний тоді артист Борис Андрєєв — виявився запрошеним на обід до Сталіна. Обід відбувався в саді, на чьому були присутні знайомі всім з портретів члени Політбюро.

Новозапрошений, побачивши живого бога, настільки розгубився, що оступився, потрапив ногою в якийсь шаплик з квітами і назвав господаря "Віссаріон Іванович", на що той ласкаво зауважив, що це ім'я його батька, і, пригадую, посадив поряд із собою. Мінімум у двох із кожних трьох глядачів у кожному кінотеатрі країни — а такі фільми місяцями демонструвалися в кожному кінотеатрі — на очах виступали сльози замилювання, серця стукали гучніше, і можна не сумніватися, що на місці шасливчика вони розгубилися б ще більше.

Та що там сам бог! Обожнювання поширювалося навіть на людей із його найближчого оточення. Пам'ятаю, як на лекції академіка Є. В. Тарле в інституті міжнародних відносин, де я навчався, двері залу раптово рсзчинились і на порозі з'явився власною персоною В. М. Молотов з численною свитою. Навіть якби в цю секунду кожному із двохсот молодиків, більшість яких становили колишні фронтіві офіцери, кинулись в обійми їхні кохані, — і то, мабуть, було б менше захоплення.

Кілька дрібних запитань унтер-кумира, кілька по-воїнськи коротких відповідей стаєсти курсу (професор стоїть на кафедрі як неприкаяний). І громове "ура-а!" в порівнянні з яким сьогодні здаються шепотом захоплені вигуки фанатичних прихильників Алли Пугачової або Валерія Леонтева. Всі кинулись гуртом із

залу слідом за ним. Не пам'ятаю точно, але, здається, тінь живого бога під суцільні розкоти "ура!" винесли на руках по сходинках прямо до його машини, що стояла перед інститутом. Треба ж, кілька шасливчиків, відштовхуючи один одного і змінюючи один одного, удостоїлися нести на своїх руках самого!

І це — на лекції одного з найяскравіших професорів в усій історії російської вищої школи!

II

Надто багато "нині живущих", з різних причин, рішуче не хотіли б, щоб з особи Сталіна впало покривало таємничості і він постав би перед народом в усій своїй непривабливості. Можна скільки завгодно сперечатися, кому вигідно зберегти якщо не культ особи Сталіна, то хоча б культ його пам'яті. Та ось стався своєрідний соціологічний експеримент, котрий ґрунтовно прояснив ситуацію.

Виявилось, що прихильники "культу пам'яті" є не тільки серед людей, які запламували себе особисто участю у злочинах 1929-1953 років і, зрозуміло, хотіли б уникнути неминучого відкриття під "покривалом таємничості", накинутим на головного винуватця цих злочинів, відповідального за них у першу чергу. (Нині в переважній більшості це люди пенсійного віку, на сьомому, а то й на восьмому-дев'ятому десятку років життя, що мають достатньо часу, щоб з неймовірною злістю нападати письмово та усно на кожного, хто виступає за розкриття історичної правди).

Є ще кілька категорій людей різного віку, від таких же перестарілих пенсіонерів до порівняно молодих, — які не мали нічого спільного із злочиннями Сталіна, багато з них навіть особисто постраждали від них як безпосередньо самі, так і будучи дітьми репресованих батьків. Цікаво, що виступаючи за збереження "культу пам'яті" Сталіна, такі люди щонайменше думають про нього самого, бо, як уже говорилося, мають про нього найтуманніше уявлення або (особливо молоді) не мають ніякого уявлення взагалі. Їхні мотиви лежать у зовсім іншій площині й при тому надто неоднакові.

Під експериментом, що відбувся (у науці його називають латиною експериментом "екс пост факто", тобто подія, яку можна розглядати як експеримент), ми маємо на увазі в даному випадку вірш Є. Євтушенка "Наследники Сталина" написаний у 1962 році і надрукований у *Неделе* чверть віку по тому. Публікація викликала велику читацьку пошту, причому поряд із позитивними відгуками надійшло стільки негативних і настільки злостивих, що редакція попросила прокоментувати листи відомого письменника — учасника Великої Вітчизняної війни (нижче буде зрозуміло, чому це останнє так важливо).

Письменник відзначив, що автори багатьох листів ототожнювали проклятих поетом "спадкоємців Сталіна" з усім поколінням, що жило в сталінські часи (крім тих, хто постраждав від репресій, ясна річ). І, природно, обурилися. Незрозуміло, яка у вірші виявилася смислова неточність, що дала привід людям подумати так. Очевидно важливий був сам привід. Але, звісно, Євтушенко писав зовсім не про всіх людей, що залишилися на волі в нашій країні у другій чверті ХХ століття. Інакше це було б жахливо: не бачити різниці між тими, хто зловживав своєю владою, і їхніми жертвами.

А жертвою виявився весь народ, включаючи тих, кого безпосередньо не зачепили репресії. І навіть ті, у кого не постраждав ніхто в сім'ї, ніхто із рідних і близьких (щоправда, таких було не так уже й багато): вони також зазнали і страху, і різних тягот, загалом, м'яко кажучи, аж ніяк не як сир у маслі качались — винятки з цього загального правила були в ту пору чисельно порівняно нікчемні.

Поет мав на увазі тих самих поплічників "мудрого і любимого", а також поплічників його поплічників, багато з яких усе ще спокійнісінько сиділи в своїх кріслах і в 1962 році, і набагато пізніше. Саме вони завели країну в трясовину застою, звідки сьогодні доводиться вибиратися з таким величезним трудом.

Так ось, огляд "негативних" відгуків, зроблений письменником, дав змогу виявити кілька основних типів захисників "культу пам'яті" Сталіна.

Одна, що швидко меншає з природних причин, група людей, — колишні працівники органів внутрішніх справ, які (органи) в очах народу уособлювали масові репресії і пов'язані з ними страхітливі злочиння. Але тут ми часто-густо бачимо такі ж жахливі непорозуміння.

По-перше, багато чекістів як і інших кришталево чесних комуністів — лєнінців тих часів, не пішли на поступку перед власною совістю, не стали співучасниками злочинів, обрали неминучу мученицьку загибель. Із преси відомо, що в самих органах НКВС "понад 20 тисяч чоловік стало жертвами вакханалії беззаконня. Звичайно, в ряді випадків, як уже говорилося, розстрілювали, просто щоб знищити неспотрібних свідків або як "козлів відпущення" — аж до вищого керівництва НКВС (причому неодноразово). Але ми знаємо, що гинули й люди, які могли б зробити "кар'єру" на вбивствах інших, та честь комуніста (ула для них дорожчою не тільки за кар'єру, а й власне життя. Вічна пам'ять їм!

По-друге, ще більше людей служило в частинах і підрозділах НКВС—МДБ, з репресіями безпосередньо ніяк не пов'язаних. По суті, вони нічим не відрізнялися від солдатів і офіцерів, що служили

в інших частинах і підрозділах. Лише характер "відомства", до якого вони належали, змушує їх демонстративно зараховувати себе до прибічників "культу пам'яті".

"Я відношу себе до нащадків Й. В. Сталіна, — з таким ось викликом пише один із них, — Проходив службу в органах НКВС МДБ з 1938 по 1955 р., охороняв і держжордон СРСР". Ну й що ж! Проходити військову службу де б то не було — ще не означає служити якому б то не було "хазяїну". Це служба державна. Таким чином справа не в кольорі петличок на гімнастерці, а в тому якою була людина, що носила петлички. І якби іноді таких не засуджували огульно, тільки за їх "відомчу приналежність", можливо набагато менше з їхнього боку було б відповідно-викличних декларацій.

По-третє, навіть якщо автор листа стояв би майже двадцять років не на прикордонній, а на зовсім іншій вищій — навколо тюремних таборів, — і тут немає ніякої його вини: служба є служба. Мало того, якщо навіть хтось пішов заробляти собі шматок хліба вільнонайманим працівником у такий табір, само по собі це не співучасть у злочинах. Водорозділ тут проходить на місці служби — по душах людей. А коли гудять огульно — ясна річ, одержуємо новий загін прихильників "культу пам'яті".

Ось коли булгаковський Алоїзій Могарич, що, може, не був платним інформатором і свій план перевиконати не старався, а діяв, скажімо, "всього лише" через заздрість і підлість, строчив фальшиві доносення і прирікав на загибель десятки нічого не підозрюючих людей, їхніх близьких, їхніх дітей, — це зовсім інша справа.

Коли який-небудь керівник районного або обласного масштабу старався не відстати від сусіда по числу арештованих, щоб вислужитись, або хоча б, як мовиться, не підвести себе під монастир, відкривав тим самим воістину диявольське "змагання", — це інша справа.

Коли слідчий з виразним прізвиськом Хват примушував М. І. Вавилова по десять годин вистоявти на нескінчених допитах, так що у того розпухали ноги, і це випитування на муках повторювалося 400 (чотириста) разів протягом майже року, — це інша справа.

Коли ще один Алоїзій, відомий під ім'ям академіка Т. Д. Лисенка, скористався обстановкою репресій, щоб побудувати свою псевдонаукову "кар'єру" в буквальному розумінні на кістках тисяч справжніх учених, згубив цілу галузь науки і поставив на місце загиблих учених цілу зграю своїх холоїв, — деякі благополучно почувуються і нині,— це інша справа.

Коли ще один Хват, відомий під ім'ям також академіка А. Я. Вишинського, прокурора СРСР, вислужуючись перед "хазяїном", на ганебних інсценуваннях суду останніми словами ляяв

"ворогів народу" (чудово знаючи, що обстрілював ні в чому не винних людей) і навіть підводив під своє підле холуйство дещо на зразок "теоретичної бази", — це інша справа.

Коли у "начальника Березкіна" із відомої пісні Висоцького (того самого "начальника" якого за легководу спробу ухилитися від фронту шляхом "самострілу" розстріляли за вироком військового трибуналу), так ось, того самого, у кого душа була "хрест-навхрест дошками" і він люто знушався в сотнях таборів над багатьма тисячами безвинних людей, — це інша справа.

Ось для цих, що благополучно почуваються і нині, справжніх "спадкоємців Сталіна", дійсно "культ його пам'яті" — остання ширма, котра прикриває їхні злочиння. Ці люди рятують і рятуватимуть свою шкуру, не гребуючи ніякими засобами.

Ще й ще раз: ми повинні навчитися судити людей не по їх попередній роботі, не по їх приналежності до того або іншого "відомства", а по їх діяннях, по їхній душі. Якщо зумів зберегти людяність у таких страшних обставинах, при таких жахливих випробуваннях, — ти не винен, де б не працював, ким ти не служив, ти не маєш відношення до беззаконня і злочинів що коїлись. Якщо ж душа виявилась "хрест-навхрест дошками" і поступився совістю, — нарікай на себе. Не сьогоднішнє покоління, так наступне обов'язково вчинить з тобою як герой фільму *Покаяння* зі своїм злочинцем-батьком.

А втім, деякі люди, що опинилися втягнутими в злочиння, знайшли в собі мужність привселюдно, на сторінках преси, покаятися в скоєному. І це для них — єдина можливість врятувати хоча б щось із своєї особи, що йде в небуття.

Друга, що також рік за роком меншає, група — частина учасників Великої Вітчизняної війни, для яких ім'я Сталіна було й залишається свого роду пам'ятним бойовим прапором. Із якої матерії полотноше, що воно прикриває, для чого використовувалося древко — це їх не цікавить. Прапор є прапор. Інакше виходить: з чим же ім'ям ішли в бій?

Відразу ж треба сказати, що тут також непорозуміння вистачає. Щоправда, іншого роду, що відрізняються від попередніх. Насамперед, до прихильників "культу пам'яті" належать далеко не всі учасники війни. Відомі випадки, коли ветерани демонстративно відмовлялися брати участь у традиційному (і також демонстративному) покладанні квітів до пам'ятника Сталіну за Мавзолеєм. Коли розмовляєш з фронтовиками, дуже багато з них оцінюють культ особи по заслугах. Так що зайвий гріх на душу бере той "культофіл", який намагається виступати від імені всіх фронтовиків.

З іншого боку, минуло вже кілька поколінь "післявоєнних" військовослужбовців, частина яких засвоїла гасло "прапор є

прапор" і також зараховує себе до "спадкоємців Сталіна", хоч сам Сталін і його час для них такі ж непролазні хащі, як, скажімо, Рюрик і його час.

Чи багато таких людей? Очевидно, ні. Та скільки б їх не було — вони існують, голосно заявляють про себе і на це необхідно зважати. Два "яблука розбрату" спонукають таких людей виступати на захист "культу пам'яті". Одне — як бути з гаслом "За Батьківщину, за Сталіна!", з яким ішли в бій? Давайте спробуємо розібратися без емоцій.

Фронтовики друковано та усно свідчать, що згадане гасло мало три зовсім різні форми втілення і жодна з них не мала ніякого відношення до почуттів воїнів стосовно людини, чиє прізвище стояло поряд із священним для всіх словом "Батьківщина".

По-перше, як свідчить багато фронтовиків, це гасло було спущене зверху, за розпорядженням Головополітуправління армії, і є, таким чином, у певних випадках строго обов'язковим. За це головою відповідали політруки і замполіти.

По-друге, не секрет (за тими ж свідченнями), що в ряд випадків надходив прямий наказ піднімати полк, батальйон, роти, взвод в атаку саме з цим, а не з яким-небудь іншим гаслом. Неважко уявити собі, що відбувалось, коли наказ не виконувався, навіть якщо атака була успішною.

Нарешті, по-третє (і головне!), гасло за тільки що згаданих умов ставало все більш звичним і набувало самодостатнього характеру, незалежно від прізвища. Дійсно, невже боєць, який відважно піднімався в атаку назустріч смертоносному свинцю, часто-густо з власної ініціативи (грудьми закривали ворожі доти не за наказом!), думав про роль і значення особи Сталіна, про його діяння, про свої почуття до нього, про співвідношення його прізвища із словом "Батьківщина"?

Для нього це був точнісінько такий самий бойовий клич і традиційне "ура!". Робити спроби приписувати другій частині цього гасла якийсь особистий зміст — усе одно, що вірити, буцімто солдати першої Вітчизняної дійсно йшли в багнетну атаку "за государя імператора". Честь і слава воїнам, які піднімались в атаку, але до "спадщини Сталіна", до його особи і тим більше до його злодіянь усе це не має ніякого відношення.

Такого ж без емоцій розбору, на нашу думку, заслуговує і друге питання — про найменування міста на Волзі.

Перш за все, я навряд чи буду оригінальним, якщо в тисячний раз повторю загальні слова засудження самої практики перейменування істричних назв наших міст, площ, вулиць (дивно, що не додумалися перейменовувати моря, гори й озера!). Вражас безцеремонність, з якою людина, що дорвалася до безконтрольної влади, поспішала в 30-х роках "обезсмертити" себе.

Ну перейменуємо ще раз — так би мовити, в зворотний бік — це місто на Волзі. Злодіяння "ім'ядавача" в нашій країні тільки ще починають розкриватися. І невдовзі неминуче розкриється достатньо сторінок, щоб кожний відсахнувся від цього імені. І який же вигляд ми тоді матимемо з "реставрованою" назвою у власних очах?

Разом з тим не менш смішний зворотний перегин: писати, буцімто в 1942 році битва точилася в стінах Волгограда. Це все одно, що писати буцімто повстання декабристів мало місце в Ленінграді, а білий генерал Юденич рвався в 1919 році до Санкт-Петербурга. Мабуть, розумно втановити раз і назавжди, що в громадянську війну була оборона Царицина, у Велику Вітчизняну — Сталінграда, а тепер ось уже понад чверть століття на місці його руїн стоїть підняте з попелу місто Волгоград. Це буде історичною правдою. Так само, як і те, що учасники Сталінградської битви — це одне, а учасники сталінських злодіянь — дещо зовсім інше.

Третя група, та, що знов таки меншає, — частина людей похилого і пристарілого віку (як і в перших двох, не брала участі особисто в беззаконнях часів культу особи), котра не зуміла пережити колосального шоку, що викликали в усіх нас, людей цього віку, викриття зроблені на ХХ з'їзді КПРС, і обрали способом існування позицію страуса, що ховає голову в пісок, відчуваючи небезпеку. Так простіше. Так зручніше. Так спокійніше на одинці із своєю совістю. Так легше відповідати на запитання сина, а тепер, мабуть, уже й онука: "А що, тату (діду), був 1937-й рік чи вам привиділося зі страху? І як ти примудрився вціліти? Теж, кричав "ура вождю і вчителю"? Дуже складно і тяжко відповідати як підказує совість. Набагато простіше: "Перебільшено все!", "Прояви буржуазної пропаганди!". І справді кінець.

Непорозуміння, не менш жахливе, ніж те, про яке згадувалося вище, полягає тут у змішанні своєї долі з діями "вождя і вчителя". Адже ж ми і трудилися, і воювали, і бідували, і перемагали, а ви нам — "злодіяння!" Як язик повертається?!

Товариші дорогі, та розберіться ж нарешті, що означає "ми" і хто такі "ви"! Так, ви батьки й діди наші, ви працювали самовіддано, воювали героїчно, бідували страшенно, перемагали, незважаючи ні на що. Жили не для себе — для нас, наступних поколінь. Уклін вам земний. Синівська дяка. Честь слава на віки!

Та навіщо ж заради удаваного заспокоєння душі пов'язувати прожите життя з людиною, яка принесла країні, вам особисто стільки лиха, зробила все можливе, щоб приховати свої злодіяння з вашою ж допомогою, зробити вас чимось на кшталт своїх заложників? Адже однаково все розкриється врешті-решт! І який же вигляд ви матимете в очах нащадків?

Так, ваше життя було не тільки героїчно-самовідданим і не

тільки відчайдушно тяжким, але ще й неймовірно складним, суперечливим, воістину трагічним. Багато чого і справді не знали. А якщо і знали — куди ж подінешся? Ну і що ж? Оскільки ви не брали участі в злочиннях — ваша совість чиста.

Переконалий, коли буде більше конкретної інформації про те, що являли собою на ділі роки так званого культу особи, то багатьом стане зрозумілим, що позиція страуса не годиться, і щойно змальована група остаточно розтане.

Четверта група за характером дуже наближається до попередньої, але, на відміну від неї, складається з людей практично будь-якого віку, до комсомольського включно. Це ті, які так чи інакше переконані, що ні за яких умов не можна виносити сміття з хати хоч як би воно не смерділо і хоч як би не загнивала від нього хата.

Це люди, які вважають, що кажучи їх же власними, надрукованими у пресі словами, "мода на гласність мине", що все критичне "витрати в літературі". Особисто для себе, так би мовити, для службового користування, вони все розуміють, усе визнають. Але "для населення" — завжди і в усіх випадках тільки бадьорі чергові фрази, тільки словоблудство.

По суті, для них "культ пам'яті", — це фронт оборони проти розпочатої перебудови. Вони — хоч і приховані, але найлютіші вороги оновлення суспільства. Гасло "За Сталіна!" (на яке їм найвищою мірою наплювати) вони використовують як димову завісу для збереження свого становища, над яким нависла смертельна загроза, пов'язана з прямо протилежним гаслом радикальної економічної реформи і демократизації суспільства.

Це, мабуть, найнебезпечніша група, хоча і менш галаслива ніж решта.

П'ята, як не парадоксально, прямо протилежна за характером попередній. У ній ще вищий процент осіб порівняно молодого віку. Люди, котрі належать до неї, обурені тим, що ми коротко іменуємо застоєм. "Неекономною", попри всі закликання економікою. Нехлюйством. Безкарним казнокрадством. Соціальною несправедливістю. Справжнісінькою мафією районних обласних і навіть республіканських масштабів, яку прямо так і називають "мафією" в усіх газетах. Зростаючою злочинністю. Нахабним розповзанням усіляких "чорних ринків" — від квартирного до репетиторського. Зростаючим пияцтвом і алкоголізмом. І так далі.

Та замість того, щоб підключатися до зламу механізму гальмування і створення механізму прискорення соціально-економічного розвитку суспільства, його демократизації — єдиного шляху виходу із застою, — вони створили собі своєрідну квазірелігію, якою і тішаються. Основний догмат останньої: мовляв, раніше був "хазяїн", що залізною рукою наводив порядок; не стало "хазяїна" —

не стало й порядку; потрібен новий з такою ж залізною рукою — і знову буде порядок. Порядок так би мовити!

І як ікону такого, з дозволу сказати, віроісповідання чіпляють удома або на шибку автомашини портрет Сталіна.

По суті це одна із форм стихійного протесту проти того, що мало місце в 60-х — першій половині 80-х років. Сам Сталін знову ж таки ні при чому. Одні з тією ж метою чіпляють на себе хрест (уточнимо, що деякі роблять це просто заради кокетства, а деякі тому, що віруючі), інші натягають на себе майку з гербом або девізами явно не союзних нам держав, а треті вдаються до згаданої символіки. Якщо вивісити портрет, скажімо, Петра I, — не зрозуміють. А ось Й. В. Сталіна — те, що треба. І спробуй прискіпатись!

Ех, якби вивішувачі портретів знали, що при Сталіні було все те ж саме, — те, що вони так рішуче засуджують і відкидають, — усе те ж саме до мафії, "чорних ринків" і пияцтва включно, тільки в менших масштабах (важче було розгорнутися при тодішньому значно нижчому рівні життя основної маси населення) і воно не так нахабно лізло в очі.

В усякому разі, стосовно 1946–1953 років свідчу особисто, як досить дорослий очевидець, а щодо більш раннього періоду відсилаю до художньої літератури — від "Золотого теляти" до будьякої дійсно реалістичної повісті про життя у передвоєнні роки. Та хіба більш приховане — менш ганебне?

Сподіватимемося, що потік об'єктивної інформації відчутно розмиє і цю групу.

Втім, навіщо говорити про майбутнє? Процес уже розпочався. Щоб не тлумачити про музей угорі, — фільм *Покаяння* переважає все. Нагадаємо, що він створений не денебудь, а на батьківщині прототипів його героїв. Для цього, крім високої художності, потрібна не менш висока громадянськість.

Тому фільм *Покаяння* ввійде в історію не тільки кіномистецтва. Він — етап нашої історії.

А тепер спробуймо підсумувати хоча б приблизно питому вагу всіх названих груп (із зробленими щодо кожної застереженнями). Скільки виходить. Переважна більшість дорослого населення? Ні. Хоча б просто більшість! Ні. Значна меншість? Також ні. Як не лічи, а далі кількох процентів справа не зрушить. Найчастіше це — люди пенсійного віку, з їх щорічним природним зменшенням, проти майже всього 200-мільйонного дорослого населення країни. Таке співвідношення сил сторін при відсутності повноти інформації.

Пора б поспішити з цією інформацією, щоб кожний знав до пуття, кого й що він намагався виправдати.

ЧИМ ДЛЯ МЕНЕ Є «СОЛІДАРНІСТЬ»

Народжений 1938 р. В. Стус став відомим в шістдесятих роках і як поет, і як один з тих, які боролися за українізацію України. Під час великого наступу на цей рух в 1972-1978 рр. Стуса засудили на 8 років ув'язнення і заслання. Відбувши покарання, восени 1979 р. він вернувся до Києва. Незабаром міг слідкувати з виявом симпатії народини "Солідарности" в Польщі. А коли Українська Гельсінкська Група доживала вже свої останні дні, бо виарештували її членів, Стус долучився до неї.

Жити Стусові в Києві довго не довелося, його заарештували по кількох місяцях і засудили в жовтні 1980 р. Обвинувачення прокуратури були настільки необґрунтовані, що суддя, щоб запобігти ускладнень, приспівив роботу суду і засудив підсудного на 5 років. Стус, як це водиться, намагався виголосити останнє слово, але його насильно випровадили з судової зали.

Запискам Стуса з періоду перед 1982 р. з різних ділянок його діяльності пощастило опинитися поза концентраційним табором ч. 398/36-1 в Пермі на Уралі. Уривки, що їх друкуємо стосуються "Солідарности". Автор не схвалює елітарности і легалізму в змаганні за свої права Гельсінкської групи на Україні і як протилежність вказує на домагання "хліба і масла" чітко висловлені польськими робітниками.

В. Г.

Чи не від самого Києва стежу (осінь 1979 р.) за подіями в Польщі. Хай живуть вольонтери свободи! Втішає їхня, поляків, нескореність радянському деспотизмові, їхні всенародні струси вражають; робітництво, інтелігенція, студентство — все, крім війська й поліції. Коли так ітимуть події, то завтра полум'я охопить і військо. Що тоді робитимуть Брежнєви-Ярузельські? У тоталітарному світі немає жадного іншого народу, який би так віддано захищав своє людське і національне право. Польща подає Україні приклад (психологічно ми, українці, близькі, може найближчі до польської натури, але в нас нема головного — святого патріотизму, який консолідує поляків). Як шкода, що Україна не готова брати

Передрук з польського самвидавного кварталника, незалежного часопису молодих *Зеро*, зима-весна 1986, ч. 5, яке виходить у Вроцлавському воєвідстві. З польської переклала *Ніна Ільницька*. Наведені у публікації *Зеро* думки В. Стуса про "Солідарність" взято з його щоденника, який він писав під час свого другого ув'язнення, див. *Сучасність* 1983, 11, стор. 89-90.

уроки в польського вчителя. Але режим СРСР і офіційної Польщі, відважившись боротися з власним народом найгрубішим поліційним тиском, знову виявив свою антинародну деспотичну суть. Після Польщі — так мені здається — вірити в московські ідеали може тільки останній дурень і останній негідник. На жаль, не знаю, яке враження справила Польща на народи СРСР і цілого табору.* Профспілковий варіант визволення надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клебановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо Гельсінкський рух — то вища математика для цієї країни, як, може, і національно-патріотичний.** Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника — це мова загально зрозуміла, прийнятна. Я захоплений польськими звитязцями духу і шкодою, що я не поляк. Польща робить епоху в тоталітарному світі і готує його крах. Але чи стане польський приклад і нашим — ось питання. Польща підпалювала Росію ціле 19 ст., тепер вона продовжує свою спробу. Зичу найкращої долі для польських інсургентів, сподіваюся, що поліційний режим 13 грудня не задушить святого полум'я свободи. Надіюся, що в підневільних країнах знайдуться сили, що підтримають визвольну місію польських вольонтерів свободи. З огляду на польські події ще примітніші стали вади Гельсінкського руху — боягузливо-респектабельного. Коли б це був масовий рух народної ініціативи, з широкою програмою соціальних і політичних вимог, коли б це був рух із задумом майбутньої влади — тоді він мав би якісь надії на успіх. А так — Гельсінкський рух схожий на немовля, що збирається говорити басом. Звичайно ж, він і мав бути розгромлений, бо своїми жалібними інтонаціями передбачив цей погром. Можливо, наступне оновлення влади в СРСР змінить шанси на краще, але покищо соціальний песимізм радянського дисидентства залізно аргументований.

«В. Стус, 3 таборового зошита»

* В польському тексті: цілого соціалістичного бльоку.

** В польському тексті: Гельсінкський рух пройшов повз народ цієї країни, як, може, і всі національно-патріотичні рухи.

СМЕРТЬ ВАСИЛЯ СТУСА

"Згадую, колись Бартолд Брехт писав: Нещасна та країна, яка потребує героїв. Але ще образливіше відчувати, що з усіх можливих героїзмів за наших умов існує тільки один героїзм мучеництва, примусовий героїзм жертви. Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідності".

Ці слова сказав одинадцять років тому тодішній в'язень мордовських таборів, український поет, есеїст, перекладач французької і німецької літератури, активний діяч української опозиції Василь Стус. Василь Стус вже не живе. На початку вересня радіо "Свобода", а за ним польські радіомовні станції подали коротку вістку, що "в середу 4 вересня 1985 р. в пермському концентраційному таборі ч. 36, помер на 47-му році життя український поет і учасник руху оборони прав людини — Василь Стус". Ще одна жертва, ще одна мученицька смерть.

Василь Стус народився 1938 р. в селі Рахнівка Винницької області в родині колгоспника. Маючи 21 років деб'ютував як поет. Перший томик його віршів *Зимові дерева* пролежав у видавництві кілька років, і хоч мав дуже добрі рецензії видавництва ніколи його не видало. Причина: участь автора в протестних акціях проти масових арештів української інтелігенції 1965 р.

Жертвою наступних того роду подій, які мали місце в січні 1972 р. став вже сам Стус. Засуджений на закритому судовому засіданні на 3 роки таборів суворого режиму і з роки заслання, на ґрунті, як було сказано у вирокі, "антирадянських переконань і незадоволення існуючим у СРСР державним і суспільним ладом, з метою підриву і послаблення радянської влади, починаючи з 1963 р. і до дня арешту в січні 1972 р. — систематично виготовляв, зберігав і розповсюджував антирадянські наклепницькі документи". Читачеві, якому важко зрозуміти справедливість радянського судочинства, хочемо пояснити, що це суворе оскарження зводилося до кільканадцяти віршів, які Стус написав і або прочитав, або дозволив відписати кільком приятелям...

Умови життя і примусової праці в радянських концентраційних таборах є убивчі. Якраз під час першого перебування в таборі у Стуса почалася хвороба серця і розвинулася хвороба стравоходу. У цьому другому випадку потрібна була операція, у висліді якої усу-

Редакційна стаття польської підпільної газети Nova Koalicja (Нова коаліція), яка виходить у Варшаві, ч. 2, 1986, стор. 1-3. З польської переклала Ніна Ільницька.

нено хворому 3/4 шлунку. Хворий в'язень був об'єктом постійних репресій (м. ін. йому відібрали право на спеціальну поопераційну дієту). Ці муки збільшували турботи про долю його творчості, написаної в таборі (окрім власних віршів, Стус зробив багато перекладів, м. ін. з Гете, Рільке, Бодлера). На жаль, не допомогли голодівки, ані прохання до ПЕН-клубу про інтервенцію — усю таборову творчість Стуса спалено на його очах. Таборіві власті визнали вірші Гете антирадянською агітацією — і не можна їм тут заперечити великої дози інтуїції — як колись сказав Томас Венцльова, "Культура взагалі є антикомуністична". Трирічне заслання Стус відбув на Колимі, де його змусили до праці понад його силу в копальні.

В серпні 1979 р. Стус нарешті повертається до Києва. "У Києві я довідався, що людей близьких до Гельсінкської групи репресують найбрутальнішим чином... Бачучи, що група фактично лишилася напризволяще, я вступив до неї, бо просто не міг інакше. Коли життя забрано — крихти не потребує". Стус приєднався до української Гельсінкської групи в жовтні 1979 р. "Психологічно я розумів, що тюремна брама уже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною — і зачиниться надовго. Але що я мав робити? За кордон українців не випускають, та й не дуже кортіло — за той кордон... Це вже доля, а долі не вибирають. Отже, її приймають — яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць вибирає нас. 14 травня кагебісти прийшли на роботу. Уночі відвезли до КГБ, там я побачив, що ордер на мій арешт виписано ще в понеділок. Отже, два дні мені було подаровано".

Потім було судове видовище і новий довгореченцевий вирок. Відбувати його мав Стус в дуже тяжких умовах. "Режим, запропонований у Кучино сягав поліцейського апогею... Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи. Кажуть, коли Господь хоче когось покарати забирає розум. Так довго тривати не може — тиск такий можливий перед загибеллю. Не знаю коли прийде загибель на них, але я особисто чуюся смертником. Здається, все що я міг зробити за своє життя, я зробив".

В таких безнадійних умовах збуджували надію вістки, які через колючі дроти концентраційних таборів, приходили з Польщі. "Чи не від Києва слідкую за подіями в Польщі. Хай живуть вольонтери свободи! Втішає їхня, поляків, нескоренність радянському деспотизмові... Польща подає Україні приклад (психологічно, ми українці, близькі, може найближчі до польської природи)... Польща робить епоху в тоталітарному світі і готує його крах. Зичу найкращої долі для польських інсургентів, сподіваюся, що поліційний режим 13 грудня не задушить святого полум'я свободи...". Василь Стус не живе. Причиною його смерті було загальне висна-

ження організму в наслідок різних хворіб, які почалися, або розвинулися під час його дворазового ув'язнення. Ще раз трагічно потвердилася правда, що довгореченцевий термін в радянському концтраційному таборі суворого або спеціального режимів є часово відсунутою карою смерти. Пригадаймо, що лише в останньому часі в подібних умовах померли українські діячі руху оборони прав людини — Олекса Тихий, Валерій Марченко і Юрій Литвин.

Василь Стус не живе. Його смерть — велика втрата для усієї демократичної опозиції в усіх, опанованих радянським комунізмом, країнах. Редакція *Нової Коаліції* висловлює співчуття родині Василя Стуса — його дружині, 19-річному синові, матері Олені Яківні і сестрі Марії Семенівні. Приєднуємося до жалоби і болю всіх друзів Василя Стуса, незалежно де вони перебувають — в таборах, в'язницях, на засланні, на "волі" чи на еміграційному вигнанні. Висловлюємо також співчуття всьому поневоленому українському народові, який від десятків років постійно приносить криваві жертви життя своїх найкращих синів. Ми переконані, що ці жертви не є даремні, вони зближують ваш народ до вимірної мети багатьох поколінь українців — повної суверенності української держави в її етнічних границях. Бажаємо Вам цього від широкого серця — також тому, що Ваша боротьба є нашою, Ваша майбутня перемога буде й нашою перемогою.

Редакція Нової коаліції

ВІТАЄМО ОЛЕСЯ ГОНЧАРА!

Редакція журналу *Сучасність* сердечно вітає Олесю Гончара, визначного українського письменника з 70-літнім ювілеєм. Бажаємо міцного здоров'я та успіхів в його творчій праці для збагачення української культури. — *Ред.*

ВІД РЕДАКЦІЇ

Редакція журналу *Сучасність* висловлює щиру подяку Юрію Луцькому за керівництво літературним відділом і вітає його як члена редакційної ради.

З липня 1988 р. літературний відділ буде вести Лариса Онишкевич. Вітаємо її в складі редакції журналу. — *Ред.*

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1988, 2, у статті Валеріяна Ревуцького "У творчому єднанні", на стор. 52 (рядок 10 згори) треба читати: 1861-1915; на стор. 53 (останній рядок) треба читати: 9 лютого 1929 р.

У *Сучасності* 1988, 4, у поемі "Прочанин моря" Василя Барки, на стор. 11 (строфа 12, рядок 4) треба читати: шокроку; на стор. 12 (строфа 18, рядок 3) треба читати: А вдень; на стор. 12 (строфа 20, рядок 3) треба читати: святчану; на стор. 15 (строфа 13, рядок 1) треба читати: вулканять.

Про авторів

Ясен — псевдонім автора, який як поет друкується в *Сучасності* вперше.

Микола Руденко — поет, прозаїк, публіцист. Недавно прибув до США.

Володимир Попович — лікар, мистецтвознавець і колекціонер. Автор книжок-монографій про мистців Михайла Нечитайла-Андрієнка, Софію Зарицьку, Григорія Крука, Марію Дольницьку, один із авторів монографії про Галину Мазепу. Постійний співробітник *Сучасности*. Живе в Генті (Бельгія).

Ліда Палій — прозаїк і перекладач. Займається також малярством і фотографією. Живе в Торонто.

Леонід Лиман — поет і публіцист, бувший працівник радіо "Свобода".

Роман Купчинський — голова дослідного об'єднання *Пролог*.

Василь Сокіл — письменник, прозаїк і драматург, колишній член Спілки письменників України; 1984 р. вийшла в В-ві *Сучасність* його повість *Така довга ніч*.

Щоб дані про авторів були якнайбільш комплекtnі, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі і точні дані про себе. — *Редакція*

**УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1988 РІК:**

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
<i>Канада:</i>	5 кан. дол.	50 кан. дол.
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i> Mr. D. H. PYROHIW 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i> Mr. G. SHAKHNOVICH Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i> Dr. M. WASYLYK Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада:</i> Sučasnist/Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4H3
<i>Велико- британія:</i> Mr. T. KUZIO 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	<i>США:</i> Sučasnist/Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1115-1116 Newark, NJ 07102-3892
	<i>Швейцарія:</i> Dr. Roman PROKOP Müristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**

Адреси для вplat: **Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809**

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Юрій Самброс

ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму

1988, 417 + X стор.

ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол.

Спогади українського філолога, рукопис книжки якого ходив по руках на Україні в 1960-их рр., розповідають про події з часів перед, під час і після сталінського режиму. Юрій Самброс дає також детальну хроніку погрому українського національного відродження, описує цікаві епізоди з життя О. Олесья, М. Вороного, М. Хвильового, І. Багряного і ін.

ЮРІЙ САМБРОС

ЩАБЛІ

МІЙ ШЛЯХ ДО КОМУНІЗМУ

СУЧАСНІСТЬ
1988

«УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК»

ГРОМАДСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 7-й (серпень 1987); «Пам'яті Василя Стуса». Київ—Львів

Редколегія: *І. Гель, М. Горинь, П. Скочок, В. Чорновіл* (від. ред.)

1988, 102 стор.

ISBN 3-89278-006-4 Ціна: 4 ам. дол.

Передрук найновішого числа відновленого журналу з України.

«СУЧАСНІСТЬ» 1961-1985. Вибране

1987, 510 стор.

ISBN 3-89278-002-1 Ціна: 15 ам. дол.

Збірник друкованих у журналі «Сучасність» за 25 років вибраних матеріалів: поезія, літературна критика, дослідження, публіцистика авторів у діаспорі та з України, твори членів руху опору.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUČASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У всіх інших країнах:

Sučasnist/Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1115-1116

Newark, NJ 07102-3892